

Versterken leefbaarheid kleine kernen Noord-Brabant

Literatuuronderzoek naar het belang van
maatschappelijke voorzieningen voor de
leefbaarheid in kleine kernen

Versterken leefbaarheid kleine kernen Noord-Brabant

Literatuuronderzoek naar het belang van
maatschappelijke voorzieningen voor de
leefbaarheid in kleine kernen

Bianca Koomen

Jolanda Luijten

Colofon

Het PON & Telos heeft dit onderzoek verricht in opdracht van

Provincie Noord-Brabant

Auteur(s)

Bianca Koomen & Jolanda Luijten

Foto kaft

Julia Taubitz/Unsplash

Publicatienummer

24165

Datum

januari 2025

Aanpassingen

Deze versie heeft visuele aanpassingen ten opzichte van de originele notitie die in januari 2025 opgeleverd is, in verband met enkele problemen met opmaak en afbeeldingen.

© 2024 Het PON & Telos

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij Het PON & Telos. Gehele of gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

Vermenigvuldiging en publicatie in een andere vorm dan dit rapport is slechts toegestaan na schriftelijke toestemming van Het PON & Telos. Hoewel deze publicatie met de grootst mogelijke zorg is samengesteld, kan Het PON & Telos geen enkele aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele fouten.

Meer informatie

www.hetpon-telos.nl

Managementsamenvatting

De Provincie Noord-Brabant erkent het belang van de levendigheid en vitaliteit van de kleinere kernen en heeft in haar bestuursakkoord 'Samen maken we Brabant' opgenomen dat de provincie Noord-Brabant meedenkt met burgerinitiatieven rondom voorzieningen in kleine kernen, waarbij mogelijkheden van investeringen en leningen expliciet worden genoemd. In deze notitie bieden we - aan de hand van literatuuronderzoek - inzicht in de mogelijke rol die de overheid (waaronder de provincie) hierin kan spelen.

Leefbaarheid (hoofdstuk 1) gaat over hoe goed de leefomgeving aansluit bij de wensen en behoeften van de bewoners, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen de veronderstelde, objectieve leefbaarheid en de ervaren, subjectieve leefbaarheid. Maatschappelijke voorzieningen maken deel uit van zowel de ervaren als veronderstelde leefbaarheid in kleine kernen.

Impact van maatschappelijke voorzieningen op de leefbaarheid in kleine kernen (hoofdstuk 2).

De impact van maatschappelijke voorzieningen op de leefbaarheid heeft een fysieke en een sociale component. De aanwezige maatschappelijke voorzieningen in de nabije omgeving zijn bepalend voor de mogelijkheden die mensen hebben om volwaardig deel te kunnen nemen aan de samenleving en de kansen van mensen op een gezond leven. Vooral wanneer essentiële voorzieningen (vrijwel) gelijktijdig verdwijnen, heeft dit impact op de leefbaarheid. Daarbij maakt het ook uit welke voorzieningen verdwijnen. Vooral voorzieningen die in kleine kernen een belangrijke functie vervullen als sociale ontmoetingsplek, zoals de basisschool, dorps huis en sportvoorzieningen, hebben impact op de leefbaarheid. Deze plekken zijn van essentieel belang voor het behouden en versterken van de gemeenschapszin en de leefkwaliteit in de kleine kernen. Met het sluiten van deze voorzieningen verdwijnen immers de natuurlijke ontmoetingsplekken waar wijk- en dorpsbewoners elkaar dagelijks tegenkomen, elkaar leren kennen en contact hebben met elkaar. Wanneer bewoners zich verbonden genoeg voelen met omliggende dorpen en daar maatschappelijke voorzieningen binnen een schappelijke reisafstand en reistijd te bereiken zijn, hoeven voorzieningen niet (allemaal) in het eigen dorp aanwezig te zijn om als leefbaar dorp ervaren te worden. Tegelijkertijd is echter het openbaar vervoer in de meer rurale gebieden van ons land de afgelopen jaren afgenomen. Inwoners moeten hierdoor verder reizen voor hun dagelijkse voorzieningen. Voor de meeste mensen is dat geen probleem, maar voor mensen die kwetsbaar en/of minder mobiel zijn, heeft het verdwijnen van voorzieningen en de verminderde mogelijkheden in het openbaar vervoer in de buurt wel grote gevolgen. Daarom hebben, naast ontmoetingsplekken in het dorp, ook voorzieningen voor vervoer, zorg en goed internet een grote impact op de leefbaarheid in kleine kernen.

Trends en ontwikkelingen rondom het voorzieningenniveau in kleine kernen in vergelijking met middelgrote en grote kernen (hoofdstuk 3).

We zien dat overal in Nederland het voorzieningenniveau de afgelopen jaren is afgenomen. Dit komt bijvoorbeeld door schaalvergroting, toenemende mobiliteit en veranderend, meer online consumentengedrag. De relatieve afname van het maatschappelijke voorzieningenniveau is in kleine kernen echter een stuk groter dan in meer stedelijke gebieden. In kleine kernen zijn, in vergelijking met grotere kernen, de afgelopen tien jaar vooral supermarkten, kledingwinkels, cafetaria's, drogisterijen en basisscholen flink afgenomen. Vooral ouderen, kwetsbaren en niet-mobiele mensen ervaren hier de negatieve gevolgen van. Het minimum basisniveau van voorzieningen in kleine kernen wordt vooral bepaald door (gemeentelijk) beleid. Er is alleen een wettelijke instandhoudingsnorm bekend voor basisscholen. Deze is afhankelijk van de leerlingdichtheid van het dorp.

Beleving maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen (hoofdstuk 4).

Voorzieningen in het dorp zijn, naast de praktische functie ervan, vooral vanuit sociale en emotionele waarden betekenisvolle plekken voor bewoners. De verbintenis met de plekken en de ontmoetingsfunctie van deze voorzieningen zijn bepalend voor de gemeenschapsidentiteit. Basisvoorzieningen als een basisschool en het verenigingsleven (sportvoorzieningen en dorpshuis), worden als meest essentieel ervaren voor de leefbaarheid in het dorp. Ze zorgen bijvoorbeeld naast de primaire sport-, ontspanning- of onderwijsfunctie, vooral ook voor ontmoetingen binnen het dorp, wat zorgt voor het gemeenschapsleven en verbindingen in het dorp. Wat betreft zorgvoorzieningen zijn wijkverpleging (buurtzorg/thuiszorg) en de huisarts het meest gewenst in het dorp. Daarnaast vinden inwoners voldoende woningen voor zowel jongeren als ouderen onmisbaar voor de leefbaarheid van het dorp. Andere voorzieningen kunnen prima in naastliggende dorpen worden bezocht mits voldoende nabij en bereikbaar.

Het verdwijnen van (de laatste) voorzieningen, vooral die met een ontmoetingsfunctie, zorgt voor onvrede en onrechtvaardigheidsgevoelens, met het risico op maatschappelijke onbehagen als gevolg. De wijze waarop bewoners maatschappelijke voorzieningen in hun dorp beleven wordt mede beïnvloed door (collectieve) reacties van andere bewoners of hoe beleidsmakers hierin staan.

Initiatieven en uitdagingen bij het versterken en behouden van maatschappelijke voorzieningen (hoofdstuk 5).

De leefbaarheid in een dorp is grotendeels afhankelijk van de kracht van de gemeenschap en de mensen die er wonen. Het versterken van de leefbaarheid en het toekomstbestendig houden/maken van maatschappelijke voorzieningen komt vooral tot stand doordat inwoners en organisaties met elkaar het heft in eigen hand nemen en maatwerkoplossingen zoeken die passen bij de behoefte in het betreffende dorp. Inspirerende Brabantse voorbeelden hiervan zijn coöperatieve dorpswinkels, cafés en zorgvoorzieningen,

bewonersbedrijven, het benutten van de leegstaande kerk en het bijeenbrengen van voorzieningen in Multi Functionele Accommodaties (MFA's). Of er daadwerkelijk een initiatief door bewoners wordt gestart om maatschappelijke voorzieningen te realiseren en/of in stand te houden, is afhankelijk van de symbolische en emotionele verbintenis die bewoners voelen met de voorzieningen en de aanwezigheid van collectief draagkracht en sociaal kapitaal in het dorp.

Initiatieven om maatschappelijke voorzieningen op te zetten en/of in stand te houden, hebben te maken met verschillende uitdagingen. Zo hebben veel verenigingen in kleine kernen te maken met teruglopende ledenaantallen, gemeentelijke bezuinigingen, vergrijzing, individualisering en concurrentie tussen verenigingen door een grotere diversiteit van het (sport)aanbod. Daarnaast lopen gemeenschapshuizen er vooral tegenaan dat de maatschappij verandert waardoor deze huizen steeds meer de rol van centrale ontmoetingsplek in het dorp krijgen, waar men vrij moet kunnen inlopen. Daarbij vormt het gebrek aan vrijwilligers vaak een belemmering. Ook is de exploitatie veelal lastig rond te krijgen en sluiten de huidige financieringsmodellen niet meer aan bij de veranderende rol. Daarnaast is er bij bewonersbedrijven sprake van een tegenstrijdigheid. De gemeente vraagt als belangrijke financier enerzijds om financiële stabiliteit en legt anderzijds grenzen op aan de hoogte van reserves, waardoor het lastig is om duurzaam financieel stabiel te blijven. Ook drukken de energielasten zwaar op de exploitatie van maatschappelijke voorzieningen.

Maatschappelijke voorzieningen of accommodaties in kleine kernen ontleen hun bestaansrecht vaak aan de inzet van vrijwilligers en initiatieven van de inwoners. Het ondersteunen en faciliteren van initiatieven en een goede en structurele samenwerking tussen inwoners, maatschappelijke organisaties en overheid is hierbij van belang. Deze samenwerking blijkt niet altijd even gemakkelijk te verlopen, bijvoorbeeld door gebrek aan eigenaarschap of communicatie over en weer. Ook hebben overheidsambtenaren en initiatiefnemers vaak uiteenlopende ideeën over de vraag wanneer een burgerinitiatief succesvol is. Ambtenaren benadrukken vooral het belang op organisatie- of deelnemersniveau (dat deelnemers actief zijn en zelf de regie hebben over hun initiatief). Initiatiefnemers daarentegen streven naar succes op het gemeenschapsniveau (het in stand houden van voorzieningen) en vinden daarin vaak geen steun in de visie van overheidsambtenaren. De nieuwe rollen en verantwoordelijkheden die horen bij burgerinitiatieven vragen om aanpassingsvermogen, met name vanuit de overheid.

Mogelijkheden voor het ondersteunen van maatschappelijke voorzieningen ter versterking van de leefbaarheid in kleine kernen (hoofdstuk 6).

Meerdere overheden hebben programma's om de leefbaarheid in kleine kernen te versterken. Dit kan inspiratie bieden voor de Provincie Noord-Brabant. Andere Europese landen voeren vooral beleid op vraagstukken rondom sociale voorzieningen en medische

zorg, onderwijs, openbaar vervoer, cultuur, recreatie en huisvesting. De provincies Gelderland, Utrecht en Overijssel hebben programma's om leefbaarheidsinitiatieven in kleine kernen te ondersteunen.

Het versterken en behouden van maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen is vaak vooral afhankelijk van de inzet van de dorpsgemeenschap zelf. Het is daarom voor provinciale en gemeentelijke beleidsmakers niet zozeer de noodzaak om voorzieningen te realiseren, maar belangrijker is om het (emotionele) proces, de innovatiekracht en creatieve samenwerkingsprocessen in de kleine kernen te ondersteunen en te investeren in co-creatie en participatie. Daarbij is waardering nodig voor de inzet van gemeenschappen bij de instandhouding van voorzieningen en bereidheid om deze te faciliteren. Waar lokale dorpsgemeenschappen onvoldoende sociaal kapitaal hebben, is ondersteuning van de overheid nodig om ongelijkheid tussen gebieden te voorkomen. In het provinciale beleid is specifieke aandacht gewenst voor plattelandskwesties, zowel in onderzoek als beleid en politiek. Mensen die zich in de steek gelaten voelen willen dat er naar hen wordt geluisterd. Daarnaast zijn oplossingen nodig om kansenongelijkheid van kwetsbare groepen tegen te gaan.

Onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen adviseren om een beleidsvisie te ontwikkelen voor het platteland waarin gelijke levenskansen en gelijkwaardige condities (waaronder de kwaliteit en bereikbaarheid van onderwijs, zorg, cultuur, huisvesting en gezond voedsel) in alle delen van Nederland uitgangspunten zijn. Hierbij moet worden onderkend dat sociaaleconomische ontwikkelingen anders uitpakken in kleine kernen met lagere (bevolkings)dichtheden en waar de afstanden groter zijn.

Inhoudsopgave

1	Inleiding	2
1.1	Aanleiding	2
1.2	Onderzoeksvragen	2
1.3	Onderzoeksopzet	3
1.4	Focus en definitie	3
1.5	Leeswijzer	5
2	Maatschappelijke voorzieningen en leefbaarheid	6
2.1	Toegang tot voorzieningen	6
2.2	Ervaren leefbaarheid	7
2.3	Sociale functie van voorzieningen	8
2.4	Samengevat	10
3	Trends en ontwikkelingen	11
3.1	Ontwikkeling van het voorzieningenniveau in kleine kernen	11
3.2	Verschillen met middelgrote en stedelijke omgevingen	12
3.3	Brabantse voorzieningen in kleine kernen	13
3.4	Wettelijke normen	17
3.5	Samengevat	17
4	Beleving van voorzieningen	19
4.1	De basisschool als laatste voorziening	19
4.2	Perspectief van dorpsraden	20
4.3	Een perspectief van jongeren	21
4.4	Maatschappelijk onbehagen	23
4.5	Samengevat	23
5	Initiatieven en uitdagingen	25
5.1	Bewonersinitiatieven voor maatschappelijke voorzieningen	25
5.2	Omgaan met veranderingen	27
5.3	Uitdagingen bij behoud/versterken van voorzieningen	28
5.4	Samenwerking overheid en inwoners	31
5.5	Samengevat	33
6	Ondersteuningsmogelijkheden	35
6.1	Relevant beleid in andere Europese landen	35
6.2	Relevante ondersteuning door andere provincies	36
6.3	Ondersteuningsmogelijkheden Provincie Noord-Brabant	37
6.4	Samengevat	39

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De leefbaarheid is essentieel voor de sociale cohesie en levenskwaliteit in kleine kernen in de provincie Noord-Brabant. De afgelopen jaren staat de leefbaarheid in deze rurale gebieden onder druk en groeit op sommige plaatsen het maatschappelijk onbehagen richting de (landelijke) politiek. Maatschappelijke voorzieningen maken onderdeel uit van de leefbaarheid in de kleine kernen. Het zijn plekken waar mensen elkaar ontmoeten en waar de gemeenschapszin van kernen vaak hun oorsprong vindt.

De Provincie Noord-Brabant erkent het belang van de levendigheid en vitaliteit van de kleinere kernen en heeft in haar bestuursakkoord 'Samen maken we Brabant' opgenomen dat de provincie Noord-Brabant meedenkt met burgerinitiatieven rondom voorzieningen in kleine kernen, waarbij mogelijkheden van investeringen en leningen expliciet worden genoemd.

De provincie heeft Het PON & Telos gevraagd een onderzoek te doen. Enerzijds om zicht te krijgen op hoe maatschappelijke voorzieningen in relatie tot de leefbaarheid in kleine kernen 'werkt' en anderzijds om welke (ondersteunings)rol de provincie Noord-Brabant hierbij kan nemen. De focus ligt hierbij op gebouwgebonden voorzieningen. In dit onderzoek bieden we kwalitatief inzicht in deze vraagstukken.

1.2 Onderzoeksvragen

Om antwoord te geven op bovenstaande vraagstukken, onderscheiden we in dit onderzoek de volgende onderzoeksvragen:

Inhoudelijk

- 1 Wat is de impact van maatschappelijke voorzieningen op de leefbaarheid in kleine kernen?
- 2 Hoe ziet het voorzieningenniveau er op dit moment uit in de Brabantse kleine kernen? Welke trends en ontwikkelingen zien we? Wat zijn verschillen met middelgrote en stedelijke omgevingen? In hoeverre zijn er normen en waarden en wordt daaraan voldaan?
- 3 Hoe worden de maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen beleefd? Wat zijn wensen en behoeften hieromtrent van de dorpsbewoners?
- 4 Wat zijn initiatieven die dorpsbewoners zelf ondernemen om de voorzieningen in kleine kernen te behouden of versterken?
- 5 Welke uitdagingen of beperkingen ervaren de dorpsbewoners ten aanzien van maatschappelijke voorzieningen in relatie tot het versterken van de leefbaarheid in kleine kernen?

Procesmatig:

- 6 Wat zijn mogelijkheden voor de provincie Noord-Brabant in het ondersteunen van maatschappelijke voorzieningen ter versterking van de leefbaarheid in kleine kernen?

1.3 Onderzoekopzet

Deze notitie is tot stand gekomen op basis van documentenstudie en literatuuronderzoek. Allereerst hebben we de belangrijkste focus en definities bepaald en de concepten daarvan uitgewerkt (zie paragraaf 1.4). Vervolgens hebben we extern deskresearch verricht naar de verschillende onderzoeksvragen, en dit vervolgens aangevuld met interne onderzoeken en ervaringen. Het uitgangspunt hierbij was zo recent mogelijke en op de Nederlandse context gebaseerde literatuur. De deskresearch heeft plaatsgevonden in augustus en september 2024.

1.4 Focus en definitie

Voordat we ingaan op de beantwoording van de vragen, is het allereerst nodig om meer zicht te krijgen op de concepten en definities die in dit onderzoek centraal staan.

Definitie kleine kernen

We beschouwen in dit onderzoek dorpen met minder dan 5.000 inwoners als kleine kern. Volgens berekeningen op basis van CBS-data telt Noord-Brabant in totaal 279 woonplaatsen. Hiervan hebben 184 kernen minder dan 5000 inwoners (66% van het totaal aantal woonplaatsen). In totaal wonen er 311.365 inwoners in de Brabantse kleine kernen. Dit is 12% van de Brabantse bevolking.

Focus op gebouwgebonden voorzieningen

In dit onderzoek ligt de focus op de impact en beleving van gebouwgebonden voorzieningen. Het gaat dan om alle fysieke maatschappelijke voorzieningen in de kernen.

Het PBL (Tennekes, et al., 2017) omschrijft maatschappelijk vastgoed – een synoniem voor maatschappelijke gebouwgebonden voorzieningen – als een verzamelnaam voor verschillende gebouwen in de zorg, het onderwijs, de cultuursector, de welzijnssector, de overheid, sport en levensbeschouwing. Op basis van het literatuuronderzoek van het PBL kan maatschappelijk vastgoed worden gedefinieerd aan de hand van één van de volgende vier uitgangspunten:

- 1 Op basis van *eigendom*: in eigendom van (semi-)overheden, niet van commerciële organisaties;
- 2 Op basis van de *dienstaanbieder*: het vastgoed wordt gebruikt door niet-commerciële organisaties;
- 3 Op basis van de mate van *publieke toegankelijkheid*: het zijn openbaar toegankelijke gebouwen en daarmee onderdeel van de publieke ruimte;
- 4 Op basis van *gebruik*: in de gebouwen vindt maatschappelijke, niet-commerciële dienstverlening plaats.

Afhankelijk van de (beleids)context, kan de voorkeur voor een bepaalde definitie worden bepaald.

Naast maatschappelijke gebouwgebonden voorzieningen hebben ook andere voorzieningen impact op de leefbaarheid in kleine kernen. Hierbij valt te denken aan commerciële en particuliere voorzieningen ((boerderij)winkels, horeca, supermarkt, e.d.), mobiliteits- en openbaar vervoersvoorzieningen en openbaar groen en water in de directe omgeving. Waar relevant worden deze aspecten meegenomen of benoemt in het onderzoek, maar de focus ligt op de gebouwgebonden maatschappelijke voorzieningen.

Definitie leefbaarheid

Er zijn verschillende definities van leefbaarheid in omloop. Het PON & Telos (2008) definieert leefbaarheid als volgt:

“Leefbaarheid is de kwaliteit van de woon- en leefomgeving in brede zin. Leefbaarheid in dorpen wordt bepaald door het sociale klimaat, wonen, natuur en milieu, voorzieningen, verkeer en bereikbaarheid, werken en de relatie tussen burger en overheid. Leefbaarheid kan worden uitgedrukt in meetbare cijfers, maar is ook een kwestie van beleving.”

Leefbaarheid is een veelomvattend begrip, wat voor iedereen een andere betekenis kan hebben. Daarom wordt onderscheid gemaakt tussen de veronderstelde en ervaren leefbaarheid. De veronderstelde leefbaarheid heeft meer te maken met het voorzieningenpakket wat voorwaardelijk wordt geacht om een dorp leefbaar te maken,

terwijl de ervaren leefbaarheid de door inwoners geformuleerde tevredenheid over de kern als woonplaats is. Door een duidelijk onderscheid te maken in veronderstelde leefbaarheid en ervaren leefbaarheid wordt het mogelijk geacht om de algemene beleving van leefbaarheid door de bewoners los te koppelen van de discussie over het behoud van voorzieningen (Daemen, 2013).

Atlas voor de Leefomgeving geeft eveneens aan dat leefbaarheid vooral gaat over hoe goed onze omgeving aansluit bij de wensen van de inwoners, en dat is voor iedereen verschillend. Zowel de fysieke leefomgeving – hoe schoon is de buurt, is er (verkeers)overlast, is er voldoende groen en water in de buurt? – als de sociale omgeving zijn hierbij van belang. Bij de sociale omgeving gaat het om wie er in de buurt wonen en of men zich daar prettig bij voelt, kunnen mensen bij elkaar terecht, is er verbondenheid en voelt men zich veilig in de buurt? (Atlas leefomgeving, z.d.).

Definitie burgerinitiatief

We definiëren in deze notitie een burgerinitiatief als een initiatief van burgers om een taak over te nemen in het publieke domein die anders door de overheid of een commerciële onderneming zou worden uitgevoerd (de Haan, 2019). Zo zijn er in kleine kernen veel voorbeelden waar maatschappelijke voorzieningen in stand gehouden of opgezet worden door middel van een burgerinitiatief. Voorbeelden zijn een energicoöperatie, een woon/zorglocatie, een dorpswinkel en horecavoorzieningen. Gemeenten hebben vaak een belangrijke rol bij (het faciliteren van) burgerinitiatieven, bijvoorbeeld hulp bij financiering, het bieden van kennis of het verlenen van vergunningen.

1.5 Leeswijzer

In deze notitie staan we stil bij verschillende elementen van leefbaarheid in kleine kernen. We gaan eerst dieper in op de impact van (het verdwijnen van) maatschappelijke voorzieningen in relatie tot de leefbaarheid in kleine kernen (hoofdstuk 2). Vervolgens kijken we naar trends en ontwikkelingen op het gebied van maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen van de afgelopen jaren en onderzoeken we waar verschillen zitten met het maatschappelijke voorzieningenniveau in (middel)grote kernen (hoofdstuk 3). In hoofdstuk 4 beschrijven we hoe maatschappelijke voorzieningen door de dorpsbewoners worden beleefd en wat volgens hen de belangrijkste voorzieningen zijn. Vervolgens bieden we zicht op verschillende (bewoners)initiatieven om maatschappelijke voorzieningen te behouden of versterken en de beperkingen en uitdagingen die daarbij worden ervaren (hoofdstuk 5). Tot slot beschrijven we in hoofdstuk 6 enkele voorbeelden van wat andere provincies en landen doen om de leefbaarheid in kleine kernen te versterken. We sluiten af met enkele mogelijkheden waarop de provincie Noord-Brabant kleine kernen kan ondersteunen.

2 Maatschappelijke voorzieningen en leefbaarheid

In het inleidende hoofdstuk geven we verschillende definities van leefbaarheid. Een aantal elementen komen in alle definities voor. Het gaat bij leefbaarheid om hoe goed de leefomgeving aansluit bij de wensen en behoeften van bewoners. Daarbij is onderscheid te maken tussen veronderstelde leefbaarheid (objectief: wat is er aanwezig/nodig in de omgeving) en ervaren leefbaarheid (subjectief: hoe inwoners de omgeving beleven). In dit hoofdstuk beschrijven we op basis van literatuur wat de impact is van maatschappelijke voorzieningen op de leefbaarheid in kleine kernen. Eerst gaan we in op de impact op de objectieve leefbaarheid en vervolgens op de subjectieve leefbaarheid. Tevens hebben we specifiek aandacht voor de sociale functie van maatschappelijke voorzieningen.

2.1 Toegang tot voorzieningen

De mogelijkheden die mensen hebben tot een volwaardige deelname aan de samenleving en de ervaren brede welvaart, zijn voor een groot deel afhankelijk van de aanwezige voorzieningen in de nabije omgeving. In je eigen woonomgeving naar school kunnen gaan, boodschappen kunnen doen, de huisarts of de bibliotheek kunnen bezoeken, kunnen trainen met je team op je sportclub en erop kunnen vertrouwen dat er iemand voor je zorgt zijn allemaal van grote betekenis voor de aantrekkelijkheid van een dorp of regio en daarmee op langere termijn voor de leefbaarheid. Het bepaalt immers de keuzes van mensen (met name jongeren) en ondernemers om al dan niet te verhuizen. Een kleiner wordend voorzieningenniveau heeft daarmee effect op het leven van mensen en op de leefbaarheid van de regio (RLI, ROB & RVS, 2023).

Voorals essentiële voorzieningen (vrijwel) gelijktijdig of opvolgend verdwijnen heeft dat impact op de leefbaarheid: basisscholen gaan dicht, huisartspraktijken verdwijnen, winkels sluiten hun deuren, bushaltes worden opgeheven. Vaak is er sprake van een domino-effect: Bevolking vergrijsst en krimpt, dit leidt tot minder leerlingen op de basisschool, jonge gezinnen verhuizen en scholieren en studenten gaan buiten de eigen regio naar school. Deze vergrijzing en uitstroom heeft tot gevolg dat de kinderopvang, winkels en het café gaan sluiten, werkgelegenheid uit het dorp verdwijnt, de bushalte wordt opgeheven en er onvoldoende actieve leden en vrijwilligers zijn om bijvoorbeeld sport- en muziekverenigingen levend te houden. Door de vergrijzing en het verhuizen van jonge gezinnen komt ook burenhulp en mantelzorg onder druk te staan, terwijl kwetsbare groepen door het verdwijnen van voorzieningen juist steeds meer zijn aangewezen op hulp van anderen om het (streek)ziekenhuis of voorzieningen elders te bereiken. Het 'elke regio telt-rapport' laat zien dat vooral deze gelijktijdige verschraling van voorzieningen impact heeft op de leefbaarheid, de brede welvaart en het gemeenschapsleven van een gebied.

Een beperkte toegang tot voorzieningen zorgt voor kansenongelijkheid: het beperkt de kansen van mensen op een gezond leven en op deelname aan de samenleving (RLI, ROB & RVS, 2023).

Impact van het openbaar vervoer

Een gelijktijdige trend met de vermindering van het aantal voorzieningen, is het verdwijnen van busdiensten, waardoor mensen in grotere mate afhankelijk raken van de auto. Mensen die niet over een auto(rijbewijs) beschikken, zoals ouderen en scholieren, kunnen daardoor deze (essentiële) voorzieningen steeds lastiger bereiken (RLI, ROB & RVS, 2023). Ook recent onderzoek van het PBL laat zien dat tussen 2012 en 2022 de bereikbaarheid van voorzieningen en banen, vooral in de stadsranden, buitenwijken en het landelijk gebied, is afgenomen. Op basis van historische microdatasets tonen zij aan dat het afschalen van het openbaar vervoer (met name het busvervoer) heeft geleid tot een absolute daling van de bereikbaarheid van voorzieningen. Het gaat dan om de reistijd en de afstand naar onder meer ziekenhuizen, supermarkten, scholen en werk. Veel voorzieningen zijn de afgelopen tien jaar verplaatst naar het stedelijk gebied. De grote ongelijkheid in bereikbaarheid tussen mensen met en zonder auto zijn hierdoor verder toegenomen (Bastiaansen & Breedijk, 2024).

2.2 Ervaren leefbaarheid

De beschikbaarheid van (maatschappelijke) voorzieningen is zoals eerder vermeld slechts één onderdeel van een leefbare woonomgeving. Verschillende (Nederlandse) onderzoeken laten zien dat dorpen of kernen zonder (alle) voorzieningen alsnog als leefbaar ervaren kunnen worden door de bewoners. Inwoners zijn dan bijvoorbeeld tevreden met de woning, de omgeving, de veiligheid, de kosten, de sociale omgang in de buurt, het vervoer en/of de bereikbaarheid van werk, natuur en sociale contacten (Christiaanse, 2024). Het maakt ook uit of er voldoende alternatieve voorzieningen in omliggende dorpen binnen redelijke reisafstand en reistijd te bereiken zijn (Kompil et al., 2019). Frans Thissen geeft eveneens in zijn onderzoek aan dat verschillende studies laten zien dat een afname van het voorzieningenniveau niet per definitie leidt tot een verminderde ervaren leefbaarheid. Het gaat vooral om de bereikbaarheid van en verbondenheid met de voorzieningen (in de omgeving). De kwaliteit van de woonomgeving en sociale veiligheid zijn daarbij steeds belangrijker geworden voor de leefbaarheid. Juist op die laatste punten scoort het platteland vaak beter dan de grotere steden (Thissen, 2021). Een treffend voorbeeld hiervoor is de Friese paradox (zie tekstkader 1).

Tekstkader 1: Friese paradox

In Friesland is er een bijzonder fenomeen aan de hand: ondanks dat de provincie relatief slecht scoort op sociaaleconomische indicatoren, zijn de mensen die er wonen over het algemeen gelukkig en scoort de provincie hoog op diverse welzijnsindicatoren. Planbureau Fryslân noemt dit de Friese paradox (2020). Een belangrijke verklaring hiervoor is dat de Friezen hun directe leefomgeving hoog waarderen. Er is veel rust en ruimte, een sterke sociale samenhang én een sterk gemeenschapsgevoel door de specifieke Friese cultuur en taal.

2.3 Sociale functie van voorzieningen

Naast de fysieke kant die maatschappelijke voorzieningen vervullen (toegang tot school, werk, winkel, gezondheidsvoorzieningen, sportclub enzovoort), is vooral ook de sociale kant – het versterken van de betrokkenheid van bewoners bij elkaar – van belang. Het belang van maatschappelijke voorzieningen zit vooral in het sociale aspect hiervan. Het zorgt ervoor dat mensen (en gemeenschappen) elkaar kunnen ontmoeten en versterkt de onderlinge betrokkenheid en veerkracht; het vormt de basis waarop het leven van mensen zich voltrekt. Zo bepalen maatschappelijke voorzieningen – mede – hoe mensen hun dag indelen: waar wonen, werken, ontmoeten en recreëren zij? (RLI, ROB & RVS, 2023). Het maakt dus wel uit wat voor type voorzieningen er (dreigen te) verdwijnen en wat de impact daarvan is op de leefbaarheid. Ontmoetingsplaatsen, vervoer, zorgvoorzieningen en goed internet hebben volgens Nordeman en Martens wel degelijk een grote invloed op de leefbaarheid (Nordeman & Martens, 2023). Zo laat eerder onderzoek onder 10.000 Brabanders zien dat sociale samenhang en met name de buurtbetrokkenheid belangrijke voorspellers zijn van de ervaren brede welvaart van bewoners. Hoe meer zij zich betrokken voelen bij hun buurt, hoe hoger de brede welvaart die zij ervaren. Maatschappelijke voorzieningen met een ontmoetingsfunctie zorgen ervoor dat deze ontmoetingen en buurtverbondenheid versterkt worden (Blanken & Verhoeven, 2023).

Ook Luijten en Broers benaderen in hun essay dat met het verdwijnen van de voorzieningen de natuurlijke ontmoetingsplekken verdwijnen waar wijk- en dorpsbewoners elkaar dagelijks tegenkomen, elkaar leren kennen en contact hebben met elkaar. Inwoners moeten verder reizen voor hun dagelijkse voorzieningen. Voor de meeste mensen is dat geen probleem. De toegenomen mobiliteit is immers mede debet aan het verdwijnen van voorzieningen in de buurt. Maar voor mensen die kwetsbaar en minder mobiel zijn heeft het verdwijnen van voorzieningen in de buurt wel grote gevolgen. Ook leidt het sluiten van voorzieningen vaak tot leegstand, wat een verpauperde indruk maakt en een negatieve invloed heeft op de levendigheid in het dorp of de wijk. Zeker wanneer de laatste

voorziening met een ontmoetingsfunctie uit een dorp verdwijnt, kan dat voor de bewoners grote impact hebben (Luijten & Broers 2019, zie ook tekstkader 2).

Tekstkader 2: De laatste ontmoetingsplek uit Katwijk is verdwenen (van Dalen, Luijten & Nagelkerke, 2023)

In het Brabantse dorp Katwijk is in september 2023 de laatste openbare ontmoetingsruimte, het café, gesloten. In dit café vonden veel activiteiten plaats, bijvoorbeeld van vier biljartclubs, dartteams en van de carnavalsvereniging. Maar ook dorpsvergaderingen, kinderactiviteiten, dorpsfeesten en het stemlokaal vonden plek in het café. Voor alle andere voorzieningen, zoals de basisschool, de bibliotheek, sport en culturele activiteiten zijn de inwoners uit Katwijk al langer aangewezen op omliggende kernen.

Katwijk kent een hechte gemeenschap. De afgelopen jaren zijn er veel jonge gezinnen en nieuwe inwoners in Katwijk komen wonen. De huidige en nieuwe bewoners hebben behoefte aan een plek om elkaar te ontmoeten en waar kinderen en ouderen met elkaar activiteiten kunnen ondernemen. Daarom heeft de dorpsraad samen met inwoners actie ondernomen om de mogelijkheden voor een dorpshuis in Katwijk te onderzoeken, om zo toch een ontmoetingsplek voor het dorp te behouden. Hiervoor is een werkgroep opgericht. Zij hebben verschillende mogelijkheden onderzocht: Het strandpaviljoen in het buitengebied van het dorp is te ver qua reisafstand, sportcomplexen en de scouting in de omgeving zijn te ver en niet beschikbaar voor aanvullende activiteiten.

Gesteund door het onderzoek (van Dalen, Luijten en Nagelkerke, 2023) zouden de dorpsbewoners graag het voormalige café aankopen en ombouwen tot dorpshuis, maar hiervoor waren onvoldoende financiële middelen beschikbaar. Ondanks dat er vele dorpsbewoners klaar stonden om op vrijwillige basis het dorpshuis te beheren, heeft Katwijk nu geen gebouw meer beschikbaar voor ontmoeting en activiteiten in het dorp.

Kevin Daemen heeft specifiek onderzoek gedaan naar de relatie tussen de aanwezigheid van een basisschool en de ervaren brede welvaart in kleine dorpen. Conclusie uit dit onderzoek is dat de relatie tussen de aanwezigheid van een basisschool in het dorp en de ervaren leefbaarheid mede afhankelijk is van de aanwezigheid van (andere) voorzieningen die als ontmoetingsplek dienen, zoals een gemeenschapshuis. Als de basisschool één van de laatste voorzieningen in een dorp is, is de impact van sluiting van de basisschool op de leefbaarheid groter dan wanneer er alternatieve ontmoetingsplekken zijn (Daemen, 2013).

Daarnaast zorgen toevallige en kleine ontmoetingen ervoor dat er gemakkelijker wederzijdse hulp ontstaat en men meer lokaal vrijwilligerswerk doet (Gadet, 2020). Grootschalig onderzoek onder 10.000 Brabanders laat zien dat de verbondenheid die bewoners met hun buurt ervaren, samen met de redzaamheid van bewoners zelf, de meest krachtige voorspeller is van de ervaren brede welvaart van Brabanders. Hoe meer verbonden mensen zijn met hun buurt, hoe meer tevreden zij zijn over hun kwaliteit van leven (Blanken & Verhoeven, 2023).

2.4 **Samengevat**

De beschikbaarheid en toegankelijkheid van (maatschappelijke) voorzieningen maken deel uit van de ervaren en veronderstelde leefbaarheid. De aanwezige voorzieningen in de directe omgeving zijn bepalend voor de mogelijkheden die mensen hebben tot een volwaardige deelname aan de maatschappij. Vooral de gelijktijdige verschraving van voorzieningen heeft impact op de leefomgeving, de brede welvaart en het gemeenschapsleven in een gebied. Ook neemt de laatste jaren het openbaar vervoer in – voornamelijk – landelijke gebieden af, waardoor er een grotere ongelijkheid in de bereikbaarheid tussen stad-platteland en tussen mobiele en niet-mobiele mensen ontstaat. Een beperkte toegang tot voorzieningen zorgt voor kansenongelijkheid: het beperkt de kansen van mensen op een gezond leven en op deelname aan de samenleving.

Uit onderzoeken blijkt dat kernen zonder voorzieningen alsnog als leefbaar kunnen worden ervaren. Wanneer bewoners zich verbonden genoeg voelen met omliggende dorpen en daar maatschappelijke voorzieningen binnen een schappelijke reisafstand en reistijd te bereiken zijn, hoeven niet alle voorzieningen in het dorp zelf aanwezig te zijn. De kwaliteit van de woonomgeving en de sociale samenhang en veiligheid worden dan belangrijker gevonden.

Het belang van maatschappelijke voorzieningen heeft naast een fysieke kant (gemakkelijke toegang tot school, winkel, sportclub enzovoort) ook een sociale kant (betrokkenheid van bewoners bij elkaar). Vooral ontmoetingsplaatsen zoals de basisschool, het dorps huis en sportvoorzieningen, en daarnaast vervoer, zorgvoorzieningen en goed internet zijn van groot belang voor de leefbaarheid. Voor de ervaren leefbaarheid is dus vooral het sociale aspect van belang. Voorzieningen waar bewoners elkaar kunnen ontmoeten dragen bij aan de onderlinge betrokkenheid, veerkracht, gemeenschapszin en het zorgen voor elkaar. Hoe meer verbonden mensen zijn met hun buurt, hoe meer tevreden zij zijn over hun kwaliteit van leven.

3 Trends en ontwikkelingen

In dit hoofdstuk gaan we in op welke trends en ontwikkelingen we zien in het aanbod van voorzieningen in kleine kernen en de verschillen daarbij met middelgrote en stedelijke kernen. Daarnaast gaan we kort in op de wettelijke normen die er ten aanzien van voorzieningen worden gehanteerd.

3.1 Ontwikkeling van het voorzieningenniveau in kleine kernen

In zowel rurale als meer stedelijke gebieden neemt het voorzieningenniveau al jaren af. Overall in Nederland dalen het aantal winkels en cafés. In meer rurale gebieden nemen echter het aantal supermarkten en de basisscholen een stuk sterker af, vooral in de kleine kernen (Nordeman & Martens, 2023). Door de ontkerkelijking worden kerken steeds vaker aan de eredienst onttrokken en gesloopt of herbestemd. Een ander voorbeeld zijn de scholen: deze sluiten omdat ze te klein worden vanwege de ontgroening en daardoor te weinig leerlingen hebben. Ook bedrijven, en daarmee de werkgelegenheid, worden verplaatst naar de stad of grotere bedrijventerreinen in de regio (Luijten & Broers 2019). In het landelijk gebied wordt dit vaak besproken in het licht van bevolkingskrimp (denk aan krimpregio's en anticipeerregio's). Er liggen echter meerdere oorzaken aan ten grondslag, zoals schaalvergroting, toenemende (toegang tot) mobiliteit, privatisering van openbare diensten en veranderend, meer online consumentengedrag (van Dam, de Groot & Verwest, 2006).

Sinds de jaren '80 worden voorzieningen vanwege efficiëntie grootschalig geconcentreerd, met de aanname dat dat goedkoper is. Via gesimplificeerde verdelingsmodellen vanuit de Rijksoverheid is stedelijk denken hierin leidend: er wordt gekeken naar inwonersaantallen in relatie tot de voorzieningen. Dat de bezuinigingen ook effect kunnen hebben op de gemeenschapszin en de ontplooiingskansen van mensen is minder in beeld (Van de Ven, 2021). In de rurale gebieden wordt gesproken over een neerwaartse spiraal: vanuit afwegingen op basis van doelmatigheid sluiten voorzieningen in dunner bevolkte gebieden wat een negatieve impact heeft op de leefbaarheid van dorpen en kernen, waardoor weer meer mensen deze plekken verlaten (Rli, ROB & RVS, 2023).

Een instrument dat wordt gebruikt om te bepalen hoeveel voorzieningen er in een gebied nodig zijn om dit gebied leefbaar te houden, is de Utrechtse barcode. Deze barcode gaat echter uit van het aantal voorzieningen dat je nodig hebt per 10.000 woningen (DUIC, 2021). Dit instrument redeneert vanuit de stedelijke gedachte, wat niet toepasbaar is in niet-stedelijke gebieden. In de meer rurale gebieden gaat het namelijk niet enkel over het aantal voorzieningen, maar vooral over de kwaliteit, bereikbaarheid, de type en verbondenheid met de (nog aanwezige) voorzieningen.

3.2 Verschillen met middelgrote en stedelijke omgevingen

Ondanks dat ook in meer stedelijke gebieden het voorzieningenniveau afneemt, is de impact op het landelijk gebied vaak een stuk groter. Vooral niet-mobiele, oudere en kwetsbare mensen in de kleinere dorpen, zonder de beschikking over een auto, zijn kwetsbaarder voor het verdwijnen van de (laatste) (basis)voorzieningen en het openbaar vervoer (Christiaanse, 2024). Door toenemende afstand, reistijd en kosten kunnen zij minder makkelijk op de voor hen wenselijke of noodzakelijke plekken komen. Hierdoor ontstaan verschillen in kansen die burgers in bepaalde gebieden hebben om deel te nemen aan de samenleving (bijvoorbeeld toegang tot werk, opleiding of (gezondheids)voorzieningen) (RLI, ROB & RVS, 2023). Zij die vanwege vervoersarmoede minder toegang hebben tot gezondheidsvoorzieningen, maken hier ook minder gebruik van en lopen daardoor grotere kans op (verdere) achteruitgang (Perucca et al., 2019).

Onderzoeksbureau Ipsos heeft analyses verricht naar de ontwikkeling van voorzieningen op kern-/woonplaatsniveau in de afgelopen tien jaar. In 2022 waren er bijna 2.500 kernen in Nederland. De onderzoekers hebben deze kernen opgedeeld in drie groepen: tot 5.000 inwoners (kleine kern), 5.000 tot 20.000 inwoners (middelgrote kern) en groter dan 20.000 inwoners (grote kern). Op basis van LISA-data hebben zij op landelijk niveau de ontwikkeling van voorzieningen in de drie groepen in beeld gebracht (Zie tabel 1, overgenomen van Nordeman, R. (Ipsos), 2023¹).

Tabel 1. Ontwikkeling vestigingen naar woonplaatsklasse, 2002-2022 (uit Nordeman, R. (Ipsos), 2023)

Voorziening	Grote kern (>20.000 inwoners)	Middelgrote kern (5.000-20.000 inwoners)	Kleine kern (<5.000 inwoners)
Cafeteria's, etc.	+55%	+32%	+21%
Restaurants	+42%	+18%	+17%
Café's	-35%	-40%	-40%
Supermarkten	+19%	-6%	-29%
Vers-speciaalzaken	-38%	-35%	-42%
Drogisterijen	-7%	-20%	-40%
Kledingwinkels	-24%	-32%	-60%
Wit- en bruingoedwinkels	-50%	-40%	-49%
Basisscholen	-5%	-15%	-23%

⁺ betekent een procentuele toename van het aantal voorzieningen tussen 2002-2022, ⁻ betekent een procentuele afname van het aantal voorzieningen.

¹ Zie hier het betreffende artikel: https://www.ipsos-publiek.nl/actueel/voorzieningenniveau/#_ftn3

Bovenstaande tabel laat duidelijk zien dat de ontwikkelingen van verschillende type voorzieningen in kleine kernen daadwerkelijk anders is dan in middelgrote en grote kernen. Het is hierbij goed om op te merken dat het enkel om aantallen/de aanwezigheid van voorzieningen gaat, niet over de beleving (dus kwaliteit, grootte, openingstijden, etc.) ervan.

Het grootste verschil tussen de ontwikkeling van voorzieningen in kleine en grote kernen in de afgelopen 10 jaar is te zien in het aantal supermarkten. Waar het aantal supermarkten in grote kernen sinds 2002 met 19% is toegenomen, is deze in kleine kernen met 29% afgenomen. Verder zien we aanzienlijke verschillen in het aantal kledingwinkels (-60% in kleine versus -24% in grote kernen), het aantal cafetaria's (+21% in kleine versus +55% in grote kernen), het aantal drogisterijen (-40% in kleine versus -7% in grote kernen) en het aantal basisscholen (-23% in kleine versus -5% in grote kernen).

Cafés, vers-speciaalzaken en wit- en bruingoedwinkels zijn eveneens in grote getalen afgenomen, maar hierbij zijn nauwelijks verschillen te zien tussen kleine, middelgrote en grote kernen.

3.3 Brabantse voorzieningen in kleine kernen

Op basis van verschillende databronnen, verschaffen we inzicht in hoeveel voorzieningen er in Brabantse kleine kernen aanwezig zijn. Afhankelijk van het niveau waarop de data beschikbaar is, maken we onderscheid tussen woonplaatsniveau en kernen/dorpsniveau. In de databestanden bestaan sommige woonplaatsen uit meerdere kernen/dorpen².

Aantal kleine kernen en aantal kleine woonplaatsen

In Noord-Brabant zijn in totaal 279 woonplaatsen. Hiervan zijn er **184** een **kleine woonplaats** met maximaal 5.000 inwoners, dit is 66% van het totaal aantal woonplaatsen. In deze kleine woonplaatsen wonen **311.365 Brabanders**, dat is 12% van alle inwoners.

Er zijn in totaal 296 kernen in Noord-Brabant, **201** hiervan beschouwen we als **kleine kern** met maximaal 5.000 inwoners (68% van het totaal). 2.173.060 Brabanders wonen in een (middel)grote kern, **339.745 Brabanders** wonen in een kleine kern. 14% van de Brabanders is dus woonachtig in een kleine kern.

Aantal basisscholen – op kernenniveau (DUO, 2024)

Noord-Brabant heeft in totaal 818 basisscholen (dit is inclusief speciaal onderwijs). Daarvan liggen 183 basisscholen in een kleine kern, dit is 22% van het totaal aantal basisscholen. **37 kleine kernen** hebben **geen basisschool**. Dat betekent dat 18% van de Brabantse kleine

² Voorbeelden zijn de woonplaatsen Erp (bestaande uit de kernen Erp, Boerdonk en Keldonk) en Veghel (bestaande uit de kernen Veghel, Zijtaart, Mariaheide en Eerde).

kernen geen basisschool heeft. Verder hebben 147 kleine kernen één basisschool, 15 kleine kernen hebben er twee en 2 kleine kernen hebben drie basisscholen.

Sinds 2011 zijn er 106 basisscholen in Noord-Brabant gesloten, 17 daarvan lagen in een kleine kern. Voor tien kleine kernen was dit de laatste basisschool.

Gemeenschapshuizen – op kernenniveau

Op basis van het ledenbestand van 't Heft, de koepel van gemeenschapshuizen, aangevuld met een uitgebreide analyse van gemeentegidsen en gemeente- en dorpswebsites, hebben we gekeken naar gemeenschapshuizen, buurthuizen en MFA's in Brabantse kleine kernen. In totaal hebben **31 kleine kernen geen gemeenschapshuis** – dit is 15% van het totaal aantal Brabantse kleine kernen. Wanneer we deze data naast het aantal basisscholen leggen, dan zien we dat **19 kleine kernen geen basisschool én geen gemeenschapshuis** hebben (dit is 9% van het totaal aantal kleine kernen).

Sportlocaties – op woonplaatsniveau (Mulier Instituut Database Sportaanbod DSA, 2024)

In Brabant zijn er in totaal 3.155 sportlocaties. Het gaat hierbij om alle accommodaties in Brabant met een sportfunctie, dus ook bijvoorbeeld recreatieparken waar een tennisbaan is. Van deze sportlocaties liggen er 700 in een kleine woonplaats (een woonplaats met maximaal 5.000 inwoners), dat is 22% van het totaal aantal sportlocaties. We zien dat er **26 kleine woonplaatsen zijn zonder sportaccommodatie**. Van de 19 kleine kernen die geen basisschool én geen gemeenschapshuis hebben, hebben er 13 ook geen sportlocatie. Er zijn dus in Brabant **13 kleine kernen zonder basisschool, gemeenschapshuis én sportvoorziening** (dit is 6% van alle Brabantse kleine kernen).

Aantallen basisscholen en supermarkten binnen 1km en binnen 5km – op woonplaatsniveau (CBS, 2024)

Op basis van CBS-data hebben we in kaart gebracht hoeveel basisscholen en supermarkten er binnen 1 km (loopafstand) en binnen 5 km (fietsafstand) aanwezig zijn in de Brabantse woonplaatsen. Dit is uitgesplitst naar kleine woonplaatsen (tot 5.000 inwoners) en (middel)grote woonplaatsen (meer dan 5.000 inwoners). In tabel 2 is de gemiddelde afstand tot deze voorzieningen te zien.

Tabel 2. Aantal basisscholen en supermarkten in 2022
((middel)grote woonplaats, n = 95; kleine woonplaats, n = 182)

Gemiddeld aantal ...	(Middel)grote woonplaats	Kleine woonplaats	Vershil kleine en (middel)grote woonplaats
Basisscholen binnen 1 km	1,4	0,7	0,7
Basisscholen binnen 5 km	9,7	5,3	4,4
Supermarkten binnen 1 km	2,8	0,6	2,1
Supermarkten binnen 5 km	18,8	7,4	11,4

Tabel 2 laat zien dat er in (middel)grote woonplaatsen meer basisscholen en supermarkten binnen zowel 1 km als binnen 5 km te vinden zijn. Zo zijn er in (middel)grote woonplaatsen twee keer zoveel basisscholen binnen 1 km en zijn er gemiddeld vier basisscholen meer binnen 5 km. Verder zijn er binnen 1 km ruim vier keer meer supermarkten in (middel)grote woonplaatsen dan in kleine woonplaatsen. Binnen 5 km zijn er gemiddeld genomen ruim 11 supermarkten meer.

Gemiddelde afstand tot gebouwgebonden voorzieningen – op woonplaatsniveau (CBS, 2024)

Vervolgens hebben we ook een analyse gemaakt van de gemiddelde afstand tot verschillende voorzieningen, wederom uitgesplitst naar (middel)grote en kleine Brabantse woonplaatsen. Daarbij is tevens de ontwikkeling van 2022 ten opzichte van 2012 inzichtelijk gemaakt. Tabel 3 laat deze gemiddelde afstanden in kilometers zien.

Tabel 3. Gemiddelde afstand tot verschillende voorzieningen (in km / (middel)grote woonplaats, n = 95; kleine woonplaats, n = 182)

Gemiddelde afstand tot...	(Middel)grote woonplaats		Kleine woonplaats		Verskil 2022: verschil kleine en (middel)grote woonplaats
	2022	Verskil 2012-2022	2022	Verskil 2012-2022	
Basisschool	0,8	+ 0,1 km	1,1	+ 0,1 km	0,4
Levensmiddelen	0,9	0,0	2,1	+ 0,1 km	1,3
Huisarts	1,0	+ 0,1 km	2,5	+ 0,1 km	1,5
Ziekenhuis	6,6	- 0,1 km	9,3	- 0,2 km	2,7
Kinderdagverblijf	0,7	- 0,1 km	1,3	- 0,6 km	0,6
Voortgezet onderwijs	3,2	+ 0,1 km	5,7	+ 0,4 km	2,6
Treinstation	8,3	+ 0,2 km	9,9	+ 0,1 km	1,6
Vrijetijdsvoorzieningen*	8,9	- 0,5 km	11,4	- 0,5 km	2,5
Horeca	0,8	+ 0,1 km	1,6	+ 0,1 km	0,7
Bibliotheek	1,9	+ 0,6 km	3,9	+ 0,8 km	2,0
Podiumkunsten	6,6	+ 0,2 km	9,6	+ 0,1 km	2,9
Museum	4,8	Geen data	7,1	Geen data	2,3

* Dit is een gemiddelde van de afstand tot de volgende voorzieningen: Zwembaden, Kunstijsbanen, Bioscopen, Sauna en Attractie.

Bovenstaande tabel laat zien dat de gemiddelde afstand tot alle opgenomen voorzieningen groter is in kleine woonplaatsen dan in (middel)grote woonplaatsen. Vooral de gemiddelde afstand tot podiumkunsten, ziekenhuizen, het voortgezet onderwijs, vrije tijdsvoorzieningen, museum en bibliotheek is aanzienlijk groter in kleine woonplaatsen dan in (middel)grote woonplaatsen. Als we vervolgens kijken naar de vergelijking in de tijd, dan zien we dat de afstand tot bibliotheken het meest is toegenomen tussen 2012 en 2022. In kleine woonplaatsen is dit in grotere mate dan in (middel)grote woonplaatsen. In (middel)grote woonplaatsen is de afstand tot vrijetijdsvoorzieningen tussen 2012 en 2022 het meest afgenomen. Ook in kleine woonplaatsen is de afstand tot vrije tijdsvoorzieningen met 500 m afgenomen tussen 2012 en 2022. Aan de andere kant in de kleine woonplaatsen is de afstand tot het kinderdagverblijf het meest afgenomen tussen 2012 en 2022, namelijk met 600 meter.

3.4 Wettelijke normen

Er zijn weinig wettelijke normen (bekend) ten aanzien van het minimaal aantal voorzieningen dat benodigd is in een dorp of wijk. Dit wordt met name bepaald door (gemeentelijk) beleid. Er is wel een ingestelde minimumnorm qua leerlingenaantallen om basisscholen open te houden. Deze norm is afhankelijk van de leerlingendichtheid in een gebied. In dichtbevolkte gebieden kan de norm voor een basisschool bijvoorbeeld liggen op ruim 200 leerlingen, terwijl dit in het meest dunbevolkte gebied ligt op een minimale norm van 23 leerlingen (Rijksoverheid, 2022). In de gemeente Eindhoven, de grootste Brabantse gemeente qua inwonersaantallen, ligt de instandhoudingsnorm voor basisscholen bijvoorbeeld op 174 leerlingen per school. In Baarle-Nassau, de kleinste Brabantse gemeente, ligt deze norm op 24 leerlingen.

3.5 Samengevat

Al jaren neemt het aantal voorzieningen af, zowel in rurale als meer stedelijke gebieden. Dit komt onder meer door bevolkingskrimp (in rurale gebieden), schaalvergroting, toenemende (toegang tot) mobiliteit, privatisering van openbare diensten en veranderend, meer online consumentengedrag. De impact van het afnemende maatschappelijke voorzieningenniveau is in landelijke gebieden vaak een stuk groter, met name voor niet-mobiele, jongeren, oudere en kwetsbare mensen zonder de beschikking over een auto. Mensen met vervoersarmoede komen bijvoorbeeld minder gemakkelijk bij (gezondheids)voorzieningen en hebben minder kansen om deel te nemen aan de samenleving.

Onderzoek laat zien dat er landelijk gemiddeld in kleine kernen (tot 5.000 inwoners) de afgelopen 10 jaar vooral veel supermarkten zijn verdwenen, terwijl deze in grote kernen (vanaf 20.000 inwoners) de laatste jaren zelfs zijn toegenomen. Ook het aantal kledingwinkels, cafetaria's, drogisterijen en basisscholen is, in vergelijking met grote kernen, in kleine kernen flink afgenomen. Wanneer we kijken naar Brabantse kernen, dan is te zien dat de gemiddelde afstand tot alle onderzochte voorzieningen in kleine kernen groter is dan in (middel)grote kernen. Het verschil is met name groot voor de gemiddelde afstand tot podiumkunsten, ziekenhuizen, het voortgezet onderwijs, vrije tijdsvoorzieningen, museum en bibliotheek. Verder hebben momenteel 37 Brabantse kleine kernen geen basisschool, dat is 18% van het totaal aantal Brabantse kleine kernen. 31 kleine kernen hebben geen gemeenschapshuis en 26 kleine woonplaatsen geen sportaccommodatie. In totaal zijn er 13 kleine kernen zonder basisschool, gemeenschapshuis én sportvoorziening (6% van het totaal aantal Brabantse kleine kernen). Deze kleine kernen missen dus belangrijke voorzieningen met een ontmoetingsfunctie.

Het minimum basisniveau van voorzieningen in kleine kernen wordt bepaald door (gemeentelijk) beleid. Er is alleen wettelijk een instandhoudingsnorm voor basisscholen. Deze is afhankelijk van de leerlingdichtheid van het dorp.

4 Beleving van voorzieningen

In dit hoofdstuk gaan we in op hoe de maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen worden beleefd en wat wensen en behoeften hieromtrent zijn van de dorpsbewoners. We hebben daarbij specifiek aandacht voor de basisschool als (laatste) voorziening, het maatschappelijk onbehagen in rurale gebieden en het perspectief van jongeren op de leefbaarheid in kleine kernen.

Maatschappelijke voorzieningen zijn vaak, naast de praktische functie die zij vervullen, betekenisvolle plekken voor bewoners en de gemeenschap. De pijn van het verdwijnen van voorzieningen in kleine kernen heeft dan ook vooral te maken met de sociale en symbolische waarde van de betreffende voorzieningen voor de gemeenschap en de emotionele verbintenissen van mensen met de voorziening zelf. Enerzijds kunnen mensen gehecht zijn aan plekken, bijvoorbeeld omdat ze zelf altijd een praatje maken met de burens in de buurtsuper of zelf vroeger naar de basisschool gingen. Daarnaast bepaalt de woonomgeving een belangrijk onderdeel van de persoonlijke identiteit van mensen en de gemeenschap waarin zij wonen. Maatschappelijke voorzieningen met een ontmoetingsfunctie dragen bij aan het gevoel van de dorpsidentiteit (Christiaanse, 2024).

4.1 De basisschool als laatste voorziening

Vooraf naar het verdwijnen van de (laatste) basisschool in een dorp wordt regelmatig onderzoek gedaan. Behalve als onderwijsinstelling wordt de school namelijk een grote rol toegedicht in het bijeenhouden van de gemeenschap, als een plek waar jong en oud elkaar ontmoeten (Kearns et al. 2009, zie ook tekstkader 3). Hoe bewoners reageren op de schoolsluiting, kan worden verklaard aan de hand van het model van omgevingspsycholoog Devine-Wright: de mate waarin een individu een verandering in de omgeving als bedreiging voor zijn 'plaatsbinding (de ervaren binding met een plek)' en 'plaatsidentiteit (in hoeverre fysieke en symbolische eigenschappen van plekken bijdragen aan de identiteit van individuen)' ziet is bepalend. Hoe sterker mensen zich verbonden voelen met hun dorp, hoe erger zij het vinden dat de school sluit (Devine-Wright, 2009). Onderzoek van Rienk Kuipers toont aan dat het sluiten van de laatste school niet het einde van het dorp en – op lange termijn – een negatieve wending voor de ervaren leefbaarheid betekent. Hij geeft daarbij aan dat schoolsluiting wel grote gevolgen kan hebben voor de dorpsgemeenschap; vooral de (dreigende) verdwijning doet pijn bij dorpsbewoners. Verder blijkt overigens dat geslacht in hoge mate voorspellend werkt wat betreft de reactie op de schoolsluiting: vrouwen vinden het veel erger dan mannen. Over het algemeen zijn vrouwen meer betrokken (geweest) bij de school (Kuipers, 2015).

Tekstkader 3: NPO2 Documentaire - Dorp zonder school (NPO, 2024)

In Griendtsveen, een dorpje met zo'n 530 inwoners op de grens van Noord-Brabant en Limburg, heeft het schoolbestuur aangekondigd dat de laatste basisschool uit het dorp zal sluiten. Sinds de eerste aankondiging in 2018 van mogelijke sluiting zijn bewoners zich gaan verenigen. De ouders vinden de school van groot belang voor de leefbaarheid in het dorp. Het schoolbestuur stelt dat zij geen kwaliteit kunnen leveren op een te kleine school en daarom tot sluiting zijn genoodzaakt.

De ouders en leerkrachten zien dit degelijk anders, zij zouden sluiting nadelig vinden voor allerlei ontmoetingen en de leefbaarheid in het dorp. Een kleine school heeft naar hun visie juist veel voordelen voor de kinderen: er is veel persoonlijke aandacht voor de kinderen en hun potentie, sociale controle (er wordt niet gepest) en er is ruimte voor gastlessen in de natuur. Met een kleine school heb je juist goud in handen, zo stellen de ouders en leerkrachten.

Als eerste school in Nederland hebben de ouders zich verenigd en zich als stichting ingeschreven bij de notaris. Daardoor konden zij het schoolbestuur overnemen. Ondanks dat het besturen van de school meer vraagt dan voorafgaand gedacht (accountants, duo-regelingen, aannemen van leerkrachten) zijn de ouders trots dat de school kan openblijven. *“We hebben niet alleen de huidige school gered, maar ook de geschiedenis van meer dan 100 jaar”* zo luidt hun sentiment. Immers gaan vaak al vele generaties van de families naar deze betreffende school.

4.2 Perspectief van dorpsraden

Dorpswerk Noord-Holland heeft afgelopen voorjaar, met ondersteuning van de provincie Noord-Holland, een onderzoek gedaan onder de dorpsraden in de provincie. Zij vroegen welke voorzieningen volgens hen niet mogen ontbreken in hun dorp. In totaal hebben 31 dorpsraden de enquête ingevuld. Deze dorpsraden vinden sportvoorzieningen, gevolgd door een dorps huis en een school, de meest onmisbare voorzieningen voor de leefbaarheid in het dorp. Wat betreft de zorgvoorzieningen die niet mogen ontbreken in het dorp scoren wijkverpleging (buurtzorg/thuiszorg), de huisarts en woningen voor ouderen hoog. Vervolgens is gevraagd welke voorzieningen, mits bereikbaar, in een verderop gelegen dorp of stad aangeboden mogen worden. Hierin zijn winkels en de bibliotheek de meest genoemde voorzieningen, gevolgd door een supermarkt en een pinautomaat. Het dorps huis, ov-voorzieningen en een school worden het minst vaak genoemd als voorzieningen die in een ander dorp aangeboden mogen worden (Dorpswerk Noord-Holland, 2024).

4.3 Een perspectief van jongeren

Enige tijd geleden heeft Het PON & Telos een uitgebreid onderzoek gedaan onder 55 Brabantse jongeren in de leeftijd van 18-35 jaar, wonend of opgegroeid in een kleine kern. Via een Research Community – een online platform waarop gedurende een week intensief en interactief het gesprek is aangegaan – is onderzocht wat jongeren vinden van het wonen en leven in kleine kernen (Luijten, Tuinder & Du Long, 2015). In tekstkader 4 omschrijven we de meest relevante bevindingen.

Tekstkader 4: Jongeren over het wonen in kleine kernen

- *Wat zijn belangrijke aspecten van jouw woonomgeving?*
Een groene, rustige en ruime omgeving. Het ons kent ons gevoel en verbondenheid in de buurt, waar je jezelf thuis en veilig voelt. Familie en vrienden in de buurt zijn daarvoor handig. De aanwezigheid van voldoende voorzieningen wordt als belangrijk ervaren. Ook de nabijheid van werk is voor sommige jongeren van belang.
- *Wat mis je in je woonomgeving?*
Betaalbare (starters)woningen of huurwoningen worden het vaakst gemist in de kernen. Daarnaast worden goed openbaar vervoer en voorzieningen als een supermarkt, basisschool, gezellig terras of café en een pinautomaat gemist. Het gemis hiervan gaat volgens de jongeren ten koste van de leefbaarheid. Overigens; sommigen kiezen er bewust voor in een dorp te wonen waar minder voorzieningen aanwezig zijn, daar wegen rust, ruimte en groen en de ons-kent-ons-cultuur zwaarder. Tot slot missen jongeren andere jonge mensen in het dorp.
- *Waarom vertrekken jongeren uit kleine kernen?*
De belangrijkste reden is onvoldoende betaalbare (starters)woningen of huurwoningen in het dorp. Daarnaast vertrekken veel jongeren vanwege studie en het gebrek van een goede openbaarvervoersverbinding om in het dorp te kunnen blijven wonen. Andere redenen zijn: geringe hoeveelheid voorzieningen, de schaarste aan werkgelegenheid en het krijgen van een relatie.
- *Wat maakt het ene dorp leuker dan het andere?*
Het belangrijkste is dat een dorp levendig is, en niet dreigt dood te bloeden. Dit kan door de aanwezigheid van een authentieke dorpskern, het hebben van voldoende basisvoorzieningen (zoals de basisschool, café of supermarkt) of een bloeiend verenigingsleven in het dorp, met diverse leuke evenementen en activiteiten.
- *Stelling: in een dorp zonder basisschool komen geen jongeren meer wonen.*
Driekwart van de jongeren is het eens met deze stelling, 17% geeft aan het niet

te weten. De jongeren die het eens zijn met deze stellingen, geven aan dat een basisschool noodzakelijk is voor de leefbaarheid in een dorp. Het contact tussen kinderen en hun ouders verhoogt de sociale cohesie. Wanneer kinderen in een ander dorp naar school gaan, verliezen zij de binding met hun eigen dorp.

- *Wat zijn oplossingen om de leefbaarheid in kleine kernen te versterken?*

De meest genoemde oplossing is het realiseren van starterswoningen (huur en koop) in het dorp. Daarnaast geven zij aan dat het verbeteren van het openbaar vervoer van en naar de dorpen en het creëren van voldoende werkgelegenheid in de omgeving wenselijk zijn. Verder noemen jongeren het behoud van basisvoorzieningen, waaronder de basisschool en het verenigingsleven, als belangrijke voorziening om jongeren in kleine kernen te behouden.

4.4 Maatschappelijk onbehagen

Doordat steeds meer maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen verdwijnen, ervaren de bewoners daar onvrede en onrechtvaardigheid vanwege ongelijkheid in levenskansen en wordt de overheid desinteresse in de perifere regio's verweten (Bock, Haartsen en Valkenier, 2024).

Onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen, in opdracht van het ministerie van LNV, laat zien dat er in bepaalde perifere gebieden vaker maatschappelijk onbehagen voorkomt dan in meer stedelijke gebieden (van den Berg & Kok, 2021). De onderzoekers zien hiervoor drie verklaringen:

- 1 De samenstelling van de bevolking in de perifere gebieden.** Bijvoorbeeld: bovengemiddelde werkloosheid, lagere opleidingsniveaus, kortere banen met minder zekerheid, lagere levensverwachting en minder 'gezonde jaren'.
- 2 De specifieke maatschappelijke problematiek in bepaalde regio's.** Bijvoorbeeld: wegvallen van bedrijfstakken met veel werkgelegenheid, komst van asielzoekerscentra, hoge mate van ondermijnende criminaliteit.
- 3 Hardnekkige gevoelens van 'er niet toe doen', verwaarlozing en als minderwaardig beschouwd worden.** Sentimenten als *'Den Haag heeft geen oog voor wat er in ons gebied speelt'* en *'Wij komen alleen in beeld als er iets te halen valt'*.

Hoe inwoners de aanwezigheid of afwezigheid van maatschappelijke voorzieningen in hun directe leefomgeving ervaren, is deels afhankelijk van coping processen (de manier waarop mensen collectief reageren op veranderingen). Dit kan leiden tot acceptatie, verzet of gelatenheid. Ook spelen vaak gevoelens van onmacht en verlies bij het verdwijnen van maatschappelijke voorzieningen (Christiaanse, 2024). De beleving van inwoners is dus deels afhankelijk van hoe andere bewoners, maar ook hoe beleidsmakers erin staan. De reacties van professionals zoals beleidsmakers, politici en wijkregisseurs kunnen zowel positieve als negatieve impact hebben op de collectieve reactie (het copingproces) van een gemeenschap op de veranderingen in de leefomgeving.

4.5 Samengevat

Maatschappelijke voorzieningen zijn vaak, naast de praktische functie, vooral betekenisvolle plekken voor ontmoetingen in de gemeenschap. Vooral de sociale en symbolische waarde van veel maatschappelijke voorzieningen zijn van belang voor de leefbaarheid in kleine kernen. Mensen hebben vaak een (emotionele) verbintenis met de voorzieningen en vooral de ontmoetingsfunctie van deze voorzieningen zijn bepalend voor de identiteit van het dorp en de gemeenschap. Hoe sterker mensen zich verbonden voelen met hun dorp, hoe erger zij het vinden dat voorzieningen verdwijnen. De basisschool kent bijvoorbeeld een bredere betekenis dan enkel het onderwijs. Het is een plek waar jong en

oud elkaar ontmoeten, wat zorgt voor verbindingen en het gemeenschapsleven in het dorp. Sportvoorzieningen, het dorps huis en de school worden vaak genoemd als meest onmisbare (gebouwgebonden) voorzieningen voor de leefbaarheid in het dorp. Daarnaast zijn zorgvoorzieningen zoals wijkverpleging en de huisarts gewenst. De behoefte aan andere voorzieningen in het dorp, zoals winkels of bibliotheek, hangt af van de grootte van het dorp en de ligging ten opzichte van stad of andere dorpen.

Wanneer we kijken naar wat jongeren belangrijk vinden over het leven in hun woonomgeving in een kleine kern, benoemen zij naast rust, ruimte en groen, vooral de verbondenheid in de buurt en de aanwezigheid van voldoende voorzieningen. Deze basisvoorzieningen, zoals starterswoningen, een school, openbaar vervoer, een actief verenigingsleven en leuke activiteiten en evenementen in het dorp zijn volgens hen nodig voor het leefbaar houden van de dorpen.

Doordat in kleine kernen steeds meer voorzieningen verdwijnen, beleven bewoners dit met onvrede en een gevoel van onrechtvaardigheid. Dit kan maatschappelijk onbehagen als gevolg hebben, zeker wanneer het sentiment heerst dat zij er als klein dorp 'niet toe doen'. Hoe inwoners daadwerkelijk (de verdwijning van) maatschappelijke voorzieningen ervaren, is deels afhankelijk van de manier waarop mensen collectief reageren op veranderingen en wordt mede bepaald door ervaringen en reacties van andere bewoners of van professionals, zoals beleidsmakers en wijkregisseurs.

5 Initiatieven en uitdagingen

In dit hoofdstuk gaan we in op voorbeelden van bewonersinitiatieven om maatschappelijke voorzieningen te behouden en de leefbaarheid in kleine kernen te versterken. Vervolgens lichten we toe welke uitdagingen of beperkingen (bewonersinitiatieven in) kleine kernen hierbij ervaren.

5.1 Bewonersinitiatieven voor maatschappelijke voorzieningen

De leefbaarheid in een dorp wordt onder meer bepaald door de kracht van de gemeenschap en de mensen die er wonen. Maatschappelijke voorzieningen worden veelal opgezet en/of in stand gehouden door met elkaar het heft in eigen hand te nemen en via bewonersinitiatieven. Zo worden gemeenschapshuizen en sportaccommodaties vaak door vrijwilligers uit het dorp beheerd en zijn er in verschillende dorpen initiatieven om voorzieningen voor bijvoorbeeld boodschappen, ontmoeting, zorg en welzijn op coöperatieve wijze invulling te geven (zie ook tekstkader 5).

Tekstkader 5: Brabantse bewonersinitiatieven

Er zijn vele voorbeelden in Brabant van bewonersinitiatieven om maatschappelijke voorzieningen in het dorp op te zetten of te behouden. Zo is er in bijvoorbeeld Sterksel een coöperatieve dorpswinkel. Hoogeloon, Elsendorp, Laarbeek en Lierop hebben bijvoorbeeld een zorgcoöperatie, die allerlei zorg- en welzijnstaken op zich neemt. In Esbeek hebben de dorpsbewoners zelf het café gekocht toen deze dreigde te sluiten en de basisschool helpen realiseren in het leeggekomen kerkgebouw. Een leeggekomen kerk wordt steeds vaker als oplossing gezien voor het realiseren of behouden van maatschappelijke voorzieningen in het dorp. Zo is in spoordonk bijvoorbeeld de gymzaal en in Heerle het dorpshuis met gezondheidscentrum ondergebracht in het voormalige kerkgebouw. Het is een mooie win-win situatie: de leegstaande kerk heeft een nieuwe bestemming en de voorziening blijft behouden in het dorp.

Ook zijn in veel dorpen Multi Functionele Accommodaties (MFA's) gerealiseerd om de leefbaarheid te versterken en voorzieningen in het dorp te behouden/realiseren (zie ook tekstkader 6). In een MFA zijn diverse maatschappelijke voorzieningen, zoals de school, de gymzaal, het dorpshuis en de kinderopvang, onder één dak bij elkaar gebracht. Op deze manier kunnen ruimtes multifunctioneel worden gebruikt en ontstaat een plek waar alle inwoners, van jong tot oud, elkaar kunnen ontmoeten. In een MFA komt een grote diversiteit aan doelgroepen samen en werken organisaties vaak met elkaar samen.

Hierdoor ontstaat synergie en versterken activiteiten en organisaties elkaar bij de aanpak van maatschappelijke vraagstukken als eenzaamheid, armoede en laaggeletterdheid. Dit gebeurt bijvoorbeeld door het aanbieden van activiteiten, het ontstaan van sociale netwerken voor informele hulp of een fysieke ontmoetingsplek voor het versterken van de sociale cohesie in de buurt (Luijten & Broers, 2019).

Een andere (opkomende) vorm van bewonersinitiatief zijn bewonersbedrijven: sociale ondernemingen opgezet door actieve bewoners. Een bewonersbedrijf kent vijf kenmerken: 1) ze worden gerund door mensen uit een lokale gemeenschap, 2) hebben een verdienmodel en onderscheiden zich door collectief ondernemerschap, 3) zetten de lokale impact voorop, waarbij eventuele winst terugvloeit in de wijk, 4) leggen verantwoording af aan de gemeenschap, en 5) worden grotendeels gedragen door vrijwilligers, maar realiseren ook betaalde banen. Bewonersbedrijven richten zich op verschillende maatschappelijke thema's, zoals de leefbaarheid in de wijk, welzijn, eenzaamheid, informele zorg, circulariteit, de energietransitie, et cetera. Ze werken veelal samen met gemeenten. Het bezitten van vastgoed is essentieel voor bewonersbedrijven: dit dient als ontmoetingsplek, versterkt de zichtbaarheid in de wijk en is een belangrijke inkomstenbron, door de verhuur van ruimten. Anders dan 'klassieke' bedrijven, dienen de bewonersbedrijven niet alleen de gemeenschap, maar activeren en betrekken zij hen ook door er zelf onderdeel van te zijn in de vorm van (betaald) werk (Social Enterprise & LSAbewoners, 2024).

De monitor Bewonersbedrijven van Social Enterprise en LSAbewoners (2024) laat zien dat de beweging van bewonersbedrijven groeit. Gemiddeld werken er 7 betaalde krachten per bewonersbedrijf, met daaromheen een schil aan actieve vrijwilligers die meewerken aan het bewonersinitiatief waar het bewonersbedrijf onderdeel van is. Ongeveer 40% van de 19 deelnemende bewonersbedrijven geeft aan winstgevend te zijn, 30% draait break-even. Overigens kan ook bewust naar het break-evenpunt zijn toegewerkt. Een te hoge winst wordt namelijk door subsidieverstrekking, zoals de gemeente, vaak als onwenselijk gezien. Dit maakt het voor de bewonersbedrijven moeilijk om een reserve op te bouwen voor mindere jaren of investeringen in hun pand of innovatie. Om de stabiliteit te waarborgen en hun impact te vergroten roepen de bewonersbedrijven gemeenten op tot meer gelijkwaardige en structurele samenwerking. Dit vraagt om vertrouwen met meer langdurige samenwerkingen en opdrachten. Daarmee kunnen ze robuuster ondernemen en hun belangrijke rol blijven vervullen (Social Enterprise & LSAbewoners, 2024).

Tekstkader 6: Leefbaarheidsprojecten vanuit de Regio Deal Noordoost Brabant (2024)

De Regio Deal Noordoost Brabant zet vol in op het versterken van de leefbaarheid in dorpen, met onder andere als doel om het gat tussen de overheid en maatschappelijke organisaties enerzijds en lokale behoeften en inwonersinitiatieven anderzijds te dichten. Vanuit dit programma onder de pijler Goed Leven worden 30 bewonersinitiatieven ondersteunt. Een aantal van deze projecten hebben specifiek betrekking op maatschappelijke (gebouwwgebonden) voorzieningen. Zo verenigden inwoners uit Schaijk zich om te inventariseren welke behoeften dorpsgenoten hebben voor het door ontwikkelen van het dorps huis, waarna de sociale samenhang zo sterk is toegenomen dat het huidige kleine en verouderde dorps huis niet meer voldoet. Komende tijd werken ze toe naar een nieuw 'Huis van het Dorp'. In Langeboom hebben ondernemers SEK (Stichting Eigen Kweek) opgericht. SEK wil voorkomen dat voorzieningen in kleine kernen sluiten en hebben met elkaar scenario's uitgewerkt om de gemeenschappelijke accommodaties in het dorp te combineren. Dit onder het motto 'combineren is floreren'. In 2024 herontwerpen zij de gebouwen, in 2025 moet dit traject klaar zijn. De initiatiefnemers hebben veel draagvlak in het dorp en ook de gemeente is aan boord (Regio Deal Noordoost Brabant, 2024).

5.2 Omgaan met veranderingen

Wanneer maatschappelijke voorzieningen (dreigen te) verdwijnen, is het afhankelijk van de bewoners hoe zij hierop reageren. Lang niet overal zal een burgerinitiatief gestart worden om de voorzieningen te behouden. Christiaanse beschrijft in haar proefschrift dat collectieve actie vanuit bewoners plaatsvindt wanneer de lokale voorzieningen (1) sociale, emotionele en symbolische waarden hebben die (2) een gemeenschapsgevoel bevorderen en (3) wanneer er voldoende collectief draagvlak en draagkracht is. Vooral collectieve draagkracht is – veelal – enkel aanwezig in sociaal kapitaalkrachtige dorpen met initiatiefrijke inwoners (Christiaanse, 2024). Naast het sociaal kapitaal, zijn ook organisatievermogen en sociale netwerken van belang. Burgerinitiatieven zijn vaak succesvol, omdat deze via maatwerk inspelen op wat nodig is voor hun directe leefomgeving. Ze zijn echter ook kwetsbaar, omdat er weinig institutionele ondersteuning is en een grote en langdurige tijdsinvestering van vrijwilligers wordt gevraagd. Terwijl vrijwilligers ook vaak nodig zijn voor andere voorzieningen in het dorp, zoals op het gebied van sport, zorg en cultuur (Bock, Haartsen en Valkenier, 2024).

5.3 Uitdagingen bij behoud/versterken van voorzieningen

In tekstkader 6 is te lezen dat er al veel inspirerende bewonersinitiatieven zijn in Brabant om maatschappelijke voorzieningen op te zetten en/of in stand te houden. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat initiatieven daarbij te maken hebben met diverse uitdagingen. Hierna zoomen we in op de uitdagingen die enkele specifieke voorzieningen (gemeenschapshuizen, sportaccommodaties en culturele voorzieningen) ervaren.

Gemeenschapshuizen/MFA's

Het PON & Telos heeft diverse pilots en onderzoeken uitgevoerd rondom gemeenschapshuizen in Brabant. Hieruit komen verschillende belemmeringen naar voren waar gemeenschapshuizen of MFA's tegenaan lopen. Uit een achttal pilots kwam naar voren dat veel gemeenschapshuizen worstelen met hun toekomst. Dorpsbewoners, verenigingen en organisaties zien het dorpshuis als een belangrijke voorziening in het dorp, dat meer is dan een gebouw waar verenigingen uit het dorp een ruimte kunnen huren. De maatschappij verandert: verenigingen en vrijwilligers vergrijzen en het is voor de gemeenschapshuizen of MFA's niet gemakkelijk de exploitatie elk jaar weer rond te krijgen. Het is belangrijk dat gemeenschapshuizen meegaan in de maatschappelijke veranderingen die op hen afkomen. De grote wens in alle acht de pilots is dat het dorpshuis de huiskamer van het dorp wordt; een centrale ontmoetingsplek waar alle inwoners (jong en oud), organisaties, verenigingen en ondernemers elkaar ontmoeten en vrij kunnen inlopen. Hiervoor is meer personele inzet nodig. Soms kunnen betaalde krachten worden ingezet, maar gemeenschapshuizen hebben geen bestaansrecht zonder de inzet van veel actieve en betrokken vrijwilligers. In het algemeen zijn de vrijwilligers van gemeenschapshuizen veelal op leeftijd (Arkesteijn, van Duren, Jonkergouw & Luijten, 2022). Het vinden van vrijwilligers blijkt voor veel gemeenschapshuizen een uitdaging (van Duren & Luijten, 2024). In gemeente Hogeland (provincie Groningen) is daarom een pilot gestart, waarbij middels geld vanuit het FNO-fonds cruciale vrijwilligers in de gemeente een basisinkomen krijgen. Wellicht biedt dit een werkwijze om de belangrijke inzet van vrijwilligers voor langere tijd te borgen (Dagblad van het Noorden, 2024).

In mei 2024 hebben 46 gemeenschapshuizen uit de regio Noordoost Brabant meegewerkt aan een onderzoek naar de ondersteuningsbehoefte van gemeenschapshuizen. Gemeenschapshuizen vervullen een belangrijke maatschappelijke functie in de buurt of het dorp. Zoals hiervoor ook benoemt, bieden zij ruimte aan maatschappelijke verenigingen en organisaties, zijn zij een huiskamer/ontmoetingsplek voor de buurt en bieden ze ruimte voor culturele uitingen. Om deze maatschappelijke functies te (blijven) vervullen, hebben de gemeenschapshuizen vooral behoefte aan vrijwilligers, samenwerking met verenigingen, gemeente en maatschappelijke organisaties in de wijk of een aanpassing van het gebouw (bijvoorbeeld grotere of meerdere ruimtes en het klimaatbestendig maken van de accommodatie). Qua kennis en vaardigheden hebben de huizen vooral

ondersteuningsbehoefte op het gebied van financiële kennis, organiserend vermogen en technische kennis (van Duren & Luijten, 2024).

Ook onderzoek naar het gemeenschapshuizenbeleid van de gemeente Bernheze laat zien dat de exploitatie van het gemeenschapshuis door de veranderende maatschappelijke rol lastig blijkt. Nu bestaan de inkomsten van gemeenschapshuizen veelal uit huur- en consumptieopbrengsten van verenigingen die gebruik maken van het gemeenschapshuis. Voor vrije inloop- en ontmoeting door jeugd en mensen die eenzaam zijn of een smalle beurs hebben kan echter geen huur of dure consumptieprijs in rekening worden gebracht. Ook bijvoorbeeld huiskamerinitiatieven kunnen niet kostenneutraal worden georganiseerd. In feite verzorgen de gemeenschapshuizen belangrijke gemeentelijke welzijnstaken, die vallen onder de WMO (Wet Maatschappelijke Ondersteuning). Gemeenten zouden daarin kunnen ondersteunen, zowel financieel maar ook door op te trekken als partners en gezamenlijk activiteiten te organiseren (Luijten & van Duren, 2022).

Daarnaast zijn de onroerendezaakbelasting (OZB), energielasten en de wijze van subsidiering van gemeenschapshuizen knelpunten waarin gemeenten kunnen ondersteunen. Hierbij valt te denken aan: compensatie van de OZB, financiering van zonnepanelen en ondersteuning bij verduurzamingsmaatregelen. Daarnaast kan er gezocht worden naar een andere vorm van financiering van gemeenschapshuizen door gemeenten. Nu financiert de gemeente vaak het gebouw en groot onderhoud en moeten gemeenschapshuizen alle verdere kosten financieren uit consumptie- en huurinkomsten. Met een financieringsmodel waarbij bijvoorbeeld zelfwerkzaamheid, het werven van fondsen bij een verbouwing van het pand en het organiseren van activiteiten voor kwetsbare groepen 'loont', kunnen gemeenten hun gemeenschapshuizen helpen hun maatschappelijke rol beter te vervullen (Luijten & van Duren, 2022).

Een ander punt waar gemeenschapshuizen tegenaan lopen is de para commerciële vergunning. Er is veel behoefte om koffietafels en bijvoorbeeld verjaardagen van (oudere) inwoners in het gemeenschapshuis te vieren. Het zou gemeenschapshuizen helpen als hier wat ruimere mogelijkheden voor worden geboden, zeker als er geen andere horecagelegenheden in het dorp aanwezig zijn. Er is maatwerk nodig om te kunnen aansluiten bij de behoefte (en context) van het dorp. Een mogelijke oplossing is om per kern een gelijkwaardig gesprek aan te gaan tussen gemeente-horeca-gemeenschapshuis en afspraken vast te leggen in de Algemene Plaatselijke Verordening (APV) of een convenant per kern (Luijten & van Duren, 2022). Een andere belemmering is dat gesubsidieerde voorzieningen vaak niet te veel winst mogen maken, waardoor het lastig is voor bijvoorbeeld MFA's en bewonersbedrijven om reserves op te bouwen voor latere investeringen of buffers (Social Enterprise & LSAbewoners, 2024).

Sportaccommodaties

In 2015 deed het Mulier Instituut onderzoek naar (het belang van) sportverenigingen in kleine kernen. Hieruit blijkt dat het aantal sportverenigingen landelijk afneemt, maar dat deze trend niet per sé groter is in kleine kernen. Het verdwijnen van sportverenigingen heeft vooral te maken met teruglopende ledenaantallen. Met name sporten die enkel bij de jeugd populair zijn, hebben het lastiger in krimpregio's. Hierdoor zijn er de afgelopen jaren behoorlijk wat verenigingen gefuseerd, waardoor er minder verenigingen met relatief meer leden zijn gekomen. De nabijheid van sportverenigingen in Nederland is over het algemeen nog goed, de variatie in het aanbod speelt echter wel een grote rol of mensen gaan sporten. Ook toenemende bezuinigingen vanuit gemeenten hebben impact op (het aantal) sportverenigingen en de bijbehorende sportaccommodaties (Hoekman, Bulsink & van Kalmthout, 2015). Daarnaast hebben sportverenigingen te maken met vergrijzing, individualisering, concurrentie tussen sportverenigingen, en nieuwe vormen van sportaanbod. Bovendien zien verenigingen een afname in de bereidwilligheid van leden om vrijwilligers- en bestuurstaken op te pakken. Vooral kleinere verenigingen met minder dan 100 leden zien, volgens onderzoek van het Mulier Instituut, de toekomst negatief tegemoet (Hoeijmakers, 2020).

Wanneer een sportvereniging dreigt te verdwijnen uit het dorp, is het afhankelijk van of de gemeenschap voldoende achter de sportvereniging staat om initiatieven te ontplooiën om deze of aspecten hiervan te behouden. Sportverenigingen hebben een belangrijke relatie met de leefbaarheid in het dorp: het brengt diverse groepen mensen samen en men kan elkaar ontmoeten. Over het algemeen lukt het bewoners, in vergelijking met bijvoorbeeld basisscholen of supermarkten, gemakkelijker om sportverenigingen zelf in stand te houden, waardoor deze sportverenigingen en de bijbehorende sportaccommodaties steeds belangrijker worden als (laatste) ontmoetingsplek en het versterken van de sociale cohesie (Hoekman, Bulsink & van Kalmthout, 2015).

Cultuur

De cultuursector merkt de impact van bezuinigingen op het aanbod. Zo raken veel, vooral kleine dorpen, hun accommodaties voor cultuurbeoefening kwijt. Muzieklessen en kleine oefenzaaltjes worden wegbezuinigd en de voorzieningen die er nog zijn, worden voor steeds meer mensen onbetaalbaar (van den Dool, 2024). In het recente advies *Toegang tot cultuur; Op weg naar een nieuw bestel in 2029* (2024) concludeert de Raad voor Cultuur dan ook dat cultuur op dit moment onvoldoende toegankelijk is voor iedereen in Nederland. De plek waar je woont maakt uit of je gemakkelijk cultuur kunt bezoeken en beoefenen. De Raad voor Cultuur adviseert om cultuur dichterbij mensen in alle regio's te brengen, bijvoorbeeld door de financiering voor de cultuursector evenwichtiger te verdelen over alle regio's en hier extra geld voor beschikbaar te stellen.

De mogelijkheden om cultuur te bezoeken en beoefenen, hangen ook vaak samen met een al dan niet aanwezige gemeenschapshuis of MFA. Dit zijn vaak plekken waar verschillende

culturele activiteiten plaatsvinden. In gemeenschapshuizen of MFA's worden vaak verschillende maatschappelijke voorzieningen gecombineerd, waaronder op het gebied van cultuur en sport. Gemeenschapshuizen of MFA's worden ook wel 'cultuurhuizen' of 'cultuurclusters' genoemd. De toegankelijkheid van cultuur is dus deels afhankelijk van de aanwezigheid van deze huizen (HEVO, 2024, zie ook daarvoor paragraaf 'Gemeenschapshuizen/MFA's')

Bibliotheken zijn de afgelopen jaren overigens wel bezig met het versterken van hun binding met de kleine kernen. Zo zet Bibliotheek Biblioplus zich in om de samenwerking met huiskamers in kleine kernen te versterken en het aanbod dichterbij de mensen te brengen, bijvoorbeeld via leesclubs, huiskamerbibliotheken, computercursussen en belevenistafels op locatie (Biblioplus, z.d.).

5.4 Samenwerking overheid en inwoners

In haar proefschrift onderzocht Erzi de Haan in 2019 burgerinitiatieven in krimpgebieden in Groningen, Friesland en Drenthe. Zij bestudeerde vooral de verschillende perspectieven van overheden en initiatiefnemers op bewonersinitiatieven. De Haan concludeert dat deze verschillende perspectieven het slagen van een initiatief in de weg kan staan. Zo hebben overheidsambtenaren en initiatiefnemers vaak uiteenlopende ideeën over de vraag wanneer een burgerinitiatief succesvol is. Gemeente- en provincieambtenaren hebben vaak een ietwat romantisch beeld van burgerinitiatieven. Zij vinden het bereiken van de vooraf gestelde doelen en het in stand houden van de voorzieningen niet het belangrijkste. Integendeel, een initiatief wordt door de professionals als succesvol gezien wanneer de deelnemers actief zijn en zelf de regie hebben over hun initiatief. Ambtenaren benadrukken dus vooral het belang van succes op organisatie- of deelnemersniveau.

Dat is een opvallende constatering, omdat burgerinitiatieven kunnen helpen om voorzieningen in stand te houden die wegvallen of onder druk staan in (krimp)gebieden. Maar waar de initiatiefnemers streven naar succes op het gemeenschapsniveau (het in stand houden van voorzieningen) vinden zij daarin veelal geen steun in de visie van overheidsambtenaren. Door de participatiesamenleving ontstaan er burgerinitiatieven die hun eigen doelen nastreven en aanspraak maken op overheidsbudgetten. De nieuwe rollen en verantwoordelijkheden die hierbij horen vragen om aanpassingsvermogen, met name vanuit de overheid (De Haan, 2019).

Maatschappelijke accommodaties in kleine kernen ontleen hun bestaansrecht vaak aan de inzet van vrijwilligers en initiatieven van de inwoners. Om de diepgewortelde achterstanden in kleine kernen te verminderen, is structurele inzet en samenwerking tussen inwoners en overheid nodig. Steun van de (Rijks)overheid is echter vaak kortdurend, incidenteel en onvoldoende qua omvang om langdurige verandering teweeg te brengen

(RLI, ROB & RVS, 2023). Het PON & Telos (2008) heeft veel ervaring met leefbaarheidsonderzoeken en formuleerde op basis hiervan 10 valkuilen bij leefbaarheidsinitiatieven (zie tekstkader 7).

Tekstkader 7: 10 valkuilen bij leefbaarheidsprojecten

- 1 Niemand is probleemeigenaar.** Initiatieven lopen vast als niemand om het project gevraagd heeft. Zolang er geen partij écht verantwoordelijk is, zal niemand ook écht inzet tonen om het probleem aan te pakken. Het komt voor dat er door de gemeente of andere partijen leefbaarheidsprojecten worden gestart, zonder te peilen of er draagvlak bij bewoners of gebruikers voor is.
- 2 Niet meer praten.** Communicatie tussen het gemeentebestuur, de gemeenteraad en bewoners is essentieel. Veelal wordt bij bewoners gepeild wat zij willen of wat hun wensen zijn, waar vervolgens niets meer mee gedaan wordt. Politiek draagvlak voorafgaand aan bewonerspeilingen is nodig.
- 3 Speelbal van bestuurders.** Politieke verhoudingen in de raad of het college kunnen initiatieven in de kiem smoren. Daarnaast kunnen ingezette initiatieven na gemeenteraadsverkiezingen weer teruggedraaid worden. Vooraf steun realiseren voor een project in de gemeenteraad is dus van belang voor de slagingskans.
- 4 Wij en zij.** Het beeld, dat iedereen in het dorp dezelfde belangen heeft, klopt niet. Binnen een dorp kunnen tegenstrijdige belangen ontstaan tussen bewoners en andere belangengroepen, bewoners onderling of met belangen van bovenlokaal betrokken partijen. Gebrek aan vertrouwen verkleint de kans op succes van een initiatief. Het is belangrijk in gesprek te blijven met elkaar en elkaar serieus te nemen.
- 5 Denkers en doeners: een andere slag.** Degenen die ideeën of initiatieven ontwikkelen, zijn vaak niet dezelfde type mensen als de uitvoerders ervan. Strategisch lobbyen vraagt bijvoorbeeld andere competenties dan de daadwerkelijke (ver)bouw of inrichting van een sportkantine of gemeenschapshuis.
- 6 Ideeën overnemen van de burens.** Het is waardevol om in nabijgelegen dorpen te kijken wat daar aan initiatieven plaatsvindt, maar het is geen garantie dat dit ook bij het eigen dorp past. De context in ieder dorp is immers anders en het is van belang dat alle partijen (gemeente, inwoners en organisaties) samen alle fasen van het ontwikkelproces doorlopen.
- 7 Wel de lusten, niet de lasten.** Gemeenten of bijvoorbeeld woningcorporaties willen regelmatig met bewoners onderzoeken waar verbeteringen wenselijk

zijn. Een interactief proces met bewoners volgt. Echter, bij de uitvoering van plannen blijkt hier vaak geen geld meer voor (over) te zijn.

- 8 **Dat komt nooit af!** De tijd die procedures vergen is een grote belemmering bij de realisatie van leefbaarheidsprojecten. Ook het zoeken van de juiste financiering kost vaak veel tijd. Deze tijdsinvestering is voor betrokkenen vaak lastig om te overbruggen. Een procesbegeleider, regelmatige communicatie met bewoners en het eerst aanpakken van kleine successen kunnen hierbij helpen.
- 9 **De motor valt uit.** Een bewonersinitiatief stoelt vaak op de persoonlijke drive van één of enkele bewoners. Als deze personen om welke reden dan ook wegvallen (bijvoorbeeld doordat het proces te lang vergt), zakt het project vaak in elkaar. Het kan ook zijn dat er te veel wordt verwacht van te weinig (vrijwillige) mensen.
- 10 **Te hoge verwachtingen.** Bewoners die energie aan een project beginnen, verwachten ook vaak snel resultaat. De haalbaarheid van ideeën blijft echter veelal lang buiten beeld. Wanneer bestuurders hierin geen duidelijkheid kunnen bieden, stranden veel initiatieven.

5.5 Samengevat

Maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen worden vooral behouden en/of versterkt doordat inwoners en organisaties met elkaar het heft in eigen hand nemen en maatwerkoplossingen zoeken die passen bij de behoefte in het betreffende dorp. Er zijn veel verschillende Brabantse voorbeelden van bewonersinitiatieven, bijvoorbeeld op het gebied van coöperatieve dorpswinkels, zorgcoöperaties en de herbestemming van leeggekomen kerken. Om voorzieningen in kleine kernen te behouden helpt het om zoveel mogelijk voorzieningen onder één dak samen te brengen in een Multi Functionele Accommodatie (MFA's). MFA's zijn belangrijke ontmoetingsplekken voor alle bewoners van het dorp. In een MFA, dat wordt gebruikt door een grote diversiteit aan doelgroepen en waar organisaties vaak met elkaar samenwerken, ontstaat synergie en versterken activiteiten en organisaties elkaar.

Of er daadwerkelijk een initiatief wordt gestart om maatschappelijke voorzieningen te realiseren en/of in stand te houden is afhankelijk van de sociale, symbolische en emotionele waarde van de voorzieningen, het belang van de voorziening voor het gemeenschapsgevoel en de mate van collectief draagkracht in het dorp. Het ontstaan van bewonersinitiatieven is daarmee afhankelijk van de kracht van de gemeenschap en het type bewoners dat in een dorp of wijk woont.

Er zijn verschillende uitdagingen te onderscheiden waar (bewonersinitiatieven in) kleine kernen tegenaan lopen bij het behoud van maatschappelijke voorzieningen. Gemeenschapshuizen krijgen een bredere maatschappelijke rol door de veranderende maatschappij. Verenigingen en vrijwilligers vergrijzen en het is niet gemakkelijk de exploitatie elk jaar rond te krijgen. De huidige financieringsmodellen sluiten echter (nog) onvoldoende aan bij deze veranderende rol. Het is nodig dat gemeenschapshuizen, maatschappelijke organisaties en gemeenten samen optrekken en per dorp of kern kijken wat het betreffende gemeenschapshuis nodig heeft voor een toekomstbestendig bestaan. Daarop moeten maatwerkafspraken gemaakt worden tussen gemeenten, gemeenschapshuizen en de in het dorp aanwezige organisaties en bijvoorbeeld de horeca. Sportverenigingen in kleine kernen hebben het vooral lastig om te blijven bestaan vanwege teruglopende ledenaantallen. Ook ontwikkelingen als de toenemende gemeentelijke bezuinigingen, vergrijzing, individualisering, concurrentie tussen verenigingen en nieuwe vormen van sportaanbod hebben impact op de toekomstbestendigheid van sportverenigingen en daarmee hun sportaccommodaties. Daarnaast verdwijnen ook cultuurvoorzieningen uit de kleine kernen vanwege bezuinigingen. Hierdoor maakt het uit waar je woont of je cultuur kunt bezoeken en beoefenen.

6 Ondersteuningsmogelijkheden

In dit hoofdstuk geven we een aantal voorbeelden van beleid dat in andere Europese landen en in andere provincies wordt gevoerd op het gebied van leefbaarheid in kleine kernen. Vervolgens geven we op basis van de literatuur een aantal ondersteuningsmogelijkheden voor de provincie Noord-Brabant op het gebied van maatschappelijke voorzieningen ter versterking van de leefbaarheid in kleine kernen.

6.1 Relevant beleid in andere Europese landen

Een onderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen naar plattelandsbeleid in andere Europese landen, laat zien dat er de afgelopen jaren in toenemende mate beleid wordt gemaakt voor plattelandsregio's en de daar verdwijnende voorzieningen. Er is hierbij vooral aandacht voor sociale voorzieningen en medische zorg, onderwijs, openbaar vervoer, cultuur, recreatie en huisvesting. Tevens wordt steeds meer het belang van het landelijk gebied erkend voor nationale doelstellingen, waaronder de duurzaamheidstransities (Bock, Haartsen en Valkenier, 2024). De onderzoekers werken een aantal basisvoorzieningen verder uit als het gaat om ondersteuningsmaatregelen in omliggende landen:

- **Onderwijs.** Aanvullende financiering vanuit de (nationale) overheid voor onderhoud van gebouwen en het aantrekken van personeel, zoeken naar synergiën met het bedrijfsleven en investeringen in combinaties van onlineonderwijs en scholing op locatie.
- **Toegang tot en bereikbaarheid van zorg.** Maatregelen gericht op het in stand houden van de zorg door werk in rurale gebieden aantrekkelijker te maken voor zorgpersoneel. Daarnaast kijken diverse landen naar meer fundamentele reorganisaties voor het inrichten van regionale centrale locaties voor medische en sociale zorg (denk aan GGZ en maatschappelijk werk). Daarnaast investeren zij in zorginnovatie gericht op interdisciplinaire en integrale aanpakken van sociale en medische problemen, met specifieke aandacht voor preventie en laagdrempeligheid en de inzet van hoogopgeleide verpleegkundigen.
- **Mobiliteit en (openbaar) vervoer.** Maatregelen gericht op vervoer aangeboden door vrijwilligers tot het combineren van verschillende vormen van openbaar, particulier en bedrijfsmatig vervoer. Sommige landen bieden publiek georganiseerd leerlingenvervoer voor bereikbaar onderwijs. Anderen investeren in 'mobiliteitshubs', waar men kan overstappen van de ene op de andere vorm van vervoer.
- **Supermarkt.** In Denemarken is een aanpak opgezet om dorpswinkels met behulp van de gemeenschap en de verkoop van lokale producten te realiseren. Als er voldoende draagkracht is in een klein dorp (<600 inwoners) waar geen andere buurtsupers zijn, ondersteunt een Deense supermarktketen deze groep inwoners met bijvoorbeeld het

organiseren van crowdfunding voor de aankoop van een pand, het inrichten van de winkel en het aannemen van een filiaalmanager.

6.2 Relevante ondersteuning door andere provincies

Uit een korte inventarisatie blijkt dat verschillende provincies beleidsinterventies en projecten uitvoeren gericht op het versterken van de leefbaarheid in kleine kernen. De inventarisatie is niet uitputtend voor alle provincies in Nederland, maar kan de nodige inspiratie bieden voor de provincie Noord-Brabant.

Zo heeft de provincie Gelderland recent 17 miljoen beschikbaar gesteld om de komende vier jaar dorpen- en wijkendeals te sluiten. Doel is om de leefbaarheid in de Gelderse dorpen en wijken te versterken, de levendigheid in dorpen te behouden en te zorgen dat mensen elkaar kunnen blijven ontmoeten. Het idee is dat bewoners een plan uitwerken en deze samen met de gemeente indienen bij de provincie. Per deal is er een subsidie van maximaal €400.000 beschikbaar. De ambitie van de provincie is om in elke van de 51 Gelderse gemeenten een deal te sluiten (ANP, 2024).

Ook de provincie Utrecht heeft beleid gericht op het extra ondersteunen en het stimuleren van nieuwe initiatieven in kleine kernen. Om in aanmerking te komen voor de provinciale subsidie, moeten de initiatieven:

- a Gericht zijn op het in stand houden van bestaande fysieke basisvoorzieningen in het sociaal domein (zoals een dorps huis of een hangplek voor jongeren), en/of;
- b Activiteiten uitvoeren ter bevordering van de sociale cohesie in de kleine kernen, en/of;
- c Versterken van de organisatie van culturele en/of gemeenschappelijke activiteiten.

De subsidie is bedoeld voor iedereen met een goed plan voor de versterking van de leefbaarheid in kleine kernen en in het landelijk gebied. Er wordt een subsidie van maximaal €200.000 uitgekeerd (Provincie Utrecht, 2024).

De provincie Noord-Holland heeft in haar coalitieakkoord 2023-2027 'Verbindend vooruit' aangegeven dat voorzieningen het cement van de samenleving zijn. Daarom brengt de provincie, samen met de gemeenten, in beeld welke voorzieningen nodig zijn voor een adequate basisinfrastructuur. De ambitie is om toe te werken naar regionale voorzieningenakkoorden, waarbij de provincie voor zichzelf een rol ziet in de ondersteuning van bibliotheken, dorps huizen en voorzieningen op het gebied van sport en cultuur. De ondersteuning betreft het adresseren van knelpunten, kennisontwikkeling en het versterken van netwerken (Sain, et al., 2023).

In Overijssel – tot slot – is onlangs het programma 'Leefbaar Platteland 2024-2027' gestart. Er zijn relatief veel sterke en actieve gemeenschappen in de dorpen en kleine kernen van Overijssel, al bestaan er grote verschillen tussen dorpen. Het is niet de vraag of het

platteland verandert, maar hoe. Daarom wordt er samen met inwoners, gebiedspartners en overheden gezocht naar toekomstbestendige oplossingen die bijdragen aan een leefbaar platteland. De provincie Overijssel vindt dat inwoners als geen ander weten wat de uitdagingen en kansen in hun omgeving zijn. Binnen het programma zijn gebiedsgerichte subsidiemogelijkheden en instrumenten, om samen met plattelandsbewoners toe te werken naar een plattelandsagenda. Deze plattelandsagenda's richten zich op zes thema's, te weten: voldoende bereikbare voorzieningen, blijven wonen in je dorp (jong en oud), versterking lokale economie, noaberschap, gezonde & mooie leefomgeving en duurzaamheid. De provincie Overijssel ondersteunt middels dit programma vele initiatieven, bijvoorbeeld via subsidies voor het opstellen van dorpsplannen, het uitvoeren van initiatieven leefbaar platteland en dorpsarrangementen. Ook ondersteunt en faciliteert de provincie het Lerend Netwerk Dorpsschool, waarin plattelandsbewoners met en van elkaar leren (Provincie Overijssel, 2024).

6.3 Ondersteuningsmogelijkheden Provincie Noord-Brabant

In de literatuur worden diverse algemene aandachtspunten en aanbevelingen gegeven waar overheden rekening mee kunnen houden om ondersteuning te bieden op het gebied van maatschappelijke voorzieningen ter versterking van de leefbaarheid in kleine kernen. We geven er hieronder verschillende aandachtspunten en aanbevelingen weer, zodat de provincie Noord-Brabant deze kan meenemen in haar beleid.

Zoals uit hoofdstuk 5 blijkt is het versterken en behouden van maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen vooral afhankelijk van de inzet van de dorpsgemeenschap zelf. Daarom is het voor beleidsmakers van gemeenten en van de provincie niet zozeer de noodzaak om voorzieningen te herstructureren, maar om het proces en de innovatiekracht en creatieve samenwerkingsprocessen in de kleine kernen te ondersteunen. Het emotionele proces van het verlies van betekenisvolle plekken is een belangrijk element om rekening mee te houden (Christiaanse, 2024). Ook Frans Thissen (2021) stelt dat de overheid vooral – waar nodig – lokale initiatieven moet faciliteren en daarnaast oplossingen moet ontwikkelen voor kwetsbare groepen. Hierbij is maatwerk noodzakelijk. Voor (de toegang tot) maatschappelijke voorzieningen is het zaak om met de bewoners te kijken naar wat wenselijk is en daarop een perspectief voor de toekomst te ontwikkelen.

Christiaanse (2024) beschrijft in haar proefschrift vier aandachtspunten voor beleidsmakers, politici en planologen om met het verdwijnen van voorzieningen om te gaan. Deze noties zijn van belang voor de provincie Noord-Brabant om rekening mee te houden in haar te voeren beleid. Het gaat hierbij om de vier aandachtspunten:

- 1 **Besteed aandacht aan rurale gebieden** – de afname van kleinere voorzieningen, vooral in kleinere kernen, is een van de beïnvloedende factoren van het maatschappelijke onbehagen. Van de Ven (2021) beschrijft in zijn artikel *Hoe Den*

Haag uit Nederland Verdween dat de (zichtbare) overheid steeds meer uit dorpen sluipt en waar de voorzieningen verdwijnen het onbehagen groeit.

- 2 **Luister naar de mensen die zich in de steek gelaten voelen** – mensen in kleine kernen voelen zich vaak in de steek gelaten; oog en oor hebben voor hun percepties en ervaringen is essentieel in het begrijpen van wat er gebeurt.
- 3 **Stop met praten over de neerwaartse spiraal** – een constant negatief narratief kan ervoor zorgen dat mensen dit daadwerkelijk gaan geloven en ervaren. Thissen (2021) pleit ook voor een stop van overheid en media van de negatieve beeldvorming van het platteland en het idee dat een traditioneel dorp (met alle voorzieningen) behouden moet blijven.
- 4 **Investeer in de juiste condities voor participatieve benaderingen** – Co-creatie en participatie kunnen mensen helpen in acceptatie van veranderingen, aangezien zij – mits het goed wordt uitgevoerd – het gevoel krijgen grip te hebben op de veranderingen. Juist ook minder sociaalkapitaalkrachtige gemeenschappen moeten hierbij ondersteund worden. Het gaat hierbij verder dan input vergaren, maar echte samenwerking is nodig.

De ondersteuning van maatschappelijke voorzieningen betreft vooral een gemeentelijke taak. Zo kunnen gemeenten gemeenschapshuizen, sportaccommodaties, MFA's en andere maatschappelijke voorzieningen financieel en procesmatig ondersteunen.

Gemeenschapshuizen nemen bijvoorbeeld steeds meer WMO-taken op zich, maar lopen vaak tegen een onrendabele top aan en kunnen hun exploitatie niet rondkrijgen (onder meer door de onroerendezaakbelasting, energielasten en wijze van subsidiering). De provincie Noord-Brabant kan echter een belangrijke rol spelen door gemeenten te ondersteunen met kennis, capaciteit en financiële mogelijkheden. Zo kan de provincie optreden als kennis- en netwerkfacilitator, door gemeenten met elkaar te verbinden, samenwerkingen te stimuleren en kennis te genereren en te delen. Daarnaast zou de provincie financieel kunnen ondersteunen in bijvoorbeeld de verduurzaming van maatschappelijk vastgoed.

Wanneer de provincie Noord-Brabant besluit om beleid of programmering te voeren op het gebied van maatschappelijke voorzieningen ter versterking van de leefbaarheid in kleine kernen, geven onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen een aantal relevante aanbevelingen (Bock, Haartsen & Valkenier, 2024). We beschrijven hieronder de – naar onzes inziens – meest relevante aanbevelingen voor de provincie Noord-Brabant uit dit onderzoek.

1 Ontwikkel een beleidsvisie voor het platteland, met als uitgangspunten:

- a Gelijke levenskansen en gelijkwaardige levenscondities op alle plekken in Noord-Brabant, en
- b Kwalitatief en bereikbaar onderwijs, zorg, cultuur, huisvesting en gezond voedsel voor alle Brabanders.

Waarbij rekening wordt gehouden met de volgende aandachtspunten:

- a Sociaaleconomische ontwikkelingen pakken anders uit in gebieden met lagere (bevolkings)dichtheden en grotere afstanden dan in meer stedelijke gebieden,
- b De inzet van gemeenschappen bij de instandhouding van voorzieningen en bereikbaarheid is essentieel en moet zoveel mogelijk gefaciliteerd worden, en
- c Niet alle lokale dorpsgemeenschappen hebben voldoende sociaal kapitaal om voorzieningen in stand te houden, in deze situaties is ondersteuning van overheidswege nodig om regionale ongelijkheid te voorkomen.

2 Hierbij noemen de onderzoekers van de RUG de volgende concrete maatregelen:

- Zorg voor een structurele check op de (onbedoelde) gevolgen van algemeen beleid (inclusief organisatie en financiering) voor (specifieke groepen in) plattelandsgebieden.
- Stel in overleg met andere overheden, bewonersorganisaties en bij basisvoorzieningen betrokken instituties vast welke basisvoorzieningen waar en in welke vorm nodig zijn.
- Faciliteer de integratie van basisvoorzieningen (bijvoorbeeld in MFA's) en moedig samenwerking tussen daarbij betrokken (anker)instituten aan.
- Ondersteun de toekomstbestendigheid van burgerinitiatieven die taken en voorzieningen structureel willen overnemen, door hun inzet op te nemen in beleid, samenwerking met formele instituties te faciliteren en waar nodig regelgeving aan te passen en aan te laten sluiten bij de realiteit van deze maatschappelijke ondernemingen.

6.4 Samengevat

Meerdere overheden hebben reeds (beleids)programma's voor het versterken van de leefbaarheid in kleine kernen. Omliggende landen hebben in hun plattelandsbeleid voornamelijk aandacht voor ondersteuning, ontwikkeling en innovatie op het gebied van sociale voorzieningen en medische zorg, onderwijs, openbaar vervoer, cultuur, recreatie en huisvesting. Ook diverse provincies hebben ondersteunende programma's. Zo heeft de provincie Gelderland een subsidieregeling gericht op het sluiten van dorpen- en wijkendeals. Provincie Utrecht heeft een subsidieregeling voor inwonersinitiatieven, die de leefbaarheid in kleine kernen versterken. En provincie Overijssel biedt gebiedsgerichte subsidiemogelijkheden en instrumenten, om samen met plattelandsbewoners toe te

werken naar een plattelandsagenda. Daarnaast ondersteunt en faciliteert zij het Lerend Netwerk Dorpsschool, waarin plattelandsbewoners met en van elkaar leren.

Het versterken en behouden van maatschappelijke voorzieningen in kleine kernen is vooral afhankelijk van de inzet van de dorpsgemeenschap zelf. Het is daarom voor beleidsmakers vooral van belang om het proces en de innovatiekracht en creatieve samenwerkingsprocessen in de kernen te erkennen en ondersteunen. Daarbij is specifieke aandacht nodig voor de rurale gebieden en de (emotionele) kwesties die er spelen. Waarbij een constant negatief narratief over het verdwijnen van voorzieningen versterkend kan werken op gevoelens van verlies en onbehagen.

Onderzoekers van de RUG bevelen aan om een beleidsvisie voor het platteland te ontwikkelen, waarbij uitgangspunten zijn dat alle plekken in Noord-Brabant gelijke levenskansen en gelijkwaardige levenscondities hebben en dat er kwalitatief en bereikbaar onderwijs, zorg, cultuur, huisvesting en gezond voedsel is voor alle Brabanders. Daarbij moet worden onderkend dat ontwikkelingen anders uitpakken in dunbevolkte gebieden en dat lokale dorpsgemeenschappen die zelf onvoldoende sociaal kapitaal hebben om de maatschappelijke voorzieningen in stand te houden hierbij ondersteuning nodig hebben.

Bijlage A . Literatuurlijst

ANP (2024, april). *Gelderland steekt 17 miljoen in verbeteren leefbaarheid kleine kernen*. Binnenlands Bestuur. Geraadpleegd via <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/gelderland-steekt-17-miljoen-verbeteren-leefbaarheid-dorpen>

Arkesteijn, E., Duren M. van, Jonkergouw, P.H. & Luijten, J. (2022, september). *Het gemeenschapshuis 2.0 - Terugblik op 8 pilots. Hoe versterk je je maatschappelijke functie en het lokaal eigenaarschap?* Tilburg: Het PON & Telos. Geraadpleegd via <https://hetpon-telos.nl/portfolio/het-gemeenschapshuis-2-0/>

Atlas leefomgeving (z.d.). *Leefbaarheid*. Geraadpleegd via: <https://www.atlasleefomgeving.nl/thema/prettig-wonen/leefbaarheid>

Bastiaansen, J. & Breedijk, M. (2024, september). *BETER BEREIKBAAR? Veranderingen in de toegang tot voorzieningen en banen in Nederland tussen 2012 en 2022*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Geraadpleegd via: <https://www.pbl.nl/downloads/pbl-2024-beter-bereikbaar-5300-0pdf>

Berg, C. van den & Kok, A. (2021, september). *Regionaal maatschappelijk onbehagen – Naar een rechtsstatelijk antwoord op perifeer ressentiment*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen / Campus Fryslân. In opdracht van ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. Geraadpleegd via: <https://www.rug.nl/cf/pdfs/03092021-vdberg-en-kok-regmaatschonbehagen.pdf>

Biblioplus (z.d.). *Bibliotheek in Kleine Kernen*. Geraadpleegd via https://www.biblioplus.nl/kennisdelen_en_ontmoeten/kleine_kernen.html

Blanken, M. & Verhoeven, N. (2023, juni). *Ervaren Brede Welvaart – Hoe Brabanders de kwaliteit van hun leven en leefomgeving waarden in 2022*. Tilburg: Het PON & Telos. Geraadpleegd via https://hetpon-telos.nl/content/uploads/2022/07/Het-PON-Telos_Publicatie-Ervaren-Brede-Welvaart-DEF.pdf

Bock, B., Haartsen, T. & Valkenier, K. (2024, mei). *Behoud van basisvoorzieningen in het landelijk gebied: een internationale vergelijking*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen / Faculteit ruimtelijke wetenschappen. Geraadpleegd via: <https://www.rug.nl/research/ursi/internationale-vergelijking-voorzieningenbeleid-bock-haartsen-valkenier-2024.pdf>

Broek, D. van den, Deckers, W. & Sheikkariem, S. (2024, april). *Motie Investeren in steden én dorpen (M38-2024)*. Provinciale Staten Noord-Brabant.

Buiks, R., Koevoets, H. & Schipper, A. (2023, november). *Motie: Versterk de leefbaarheid in kleine kernen (M101b-2023)*. Provinciale Staten Noord-Brabant.

Christiaanse, S. (2024, januari). *The loss of rural facilities: a mixed methods study on perceptions of place-change*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (proefschrift).
Geraadpleegd via: <https://research.rug.nl/en/publications/the-loss-of-rural-facilities-a-mixed-methods-study-on-perceptions>

Dalen, B. van, Luijten, J. & Nagelkerke, K. (november, 2023). *Een dorpshuis in Katwijk – Resultaten haalbaarheidsonderzoek*. Tilburg: Het PON & Telos.

Dam, F., van, Groot, C. de & Verwest, F. (2006). *Krimp en ruimte; bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*. Den Haag: Ruimtelijk Planbureau, 213.

Daemen, K. (2013). *Krimp; basisschool een eis voor de leefbaarheid in kleine dorpen. Relatie tussen de aanwezigheid van de basisschool en leefbaarheid*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen (bachelorthesis)

Dagblad van het Noorden (2024, oktober). Dorpsversterkers Hogeland: cruciale vrijwilligers moeten een betaalde functie krijgen. Geraadpleegd via <https://dvh.nl/groningen/hethogeland/Dorpsversterkers-Hogeland-cruciale-vrijwilligers-een-betaalde-functie-geven-29245776.html>

De Utrechtse Inernet Courat (DUIC) (2021, januari). *De 'Utrechtse barcode': een formule die de stad leefbaar moet houden*. Geraadpleegd via <https://www.duic.nl/algemeen/de-utrechtse-barcode-een-formule-die-de-stad-leefbaar-moet-houden/>

Devine-Wright, P. (2009). *Rethinking NIMBYism: The Role of Place Attachment and Place Identity in Explaining Place-protective Action*. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 19.

Dool, A. van den (2024, April). *De culturele infrastructuur staat onder druk. Hoe keren we het tij?* Utrecht: LKCA. Geraadpleegd via <https://www.lkca.nl/artikel/het-belang-van-cultuur-dichtbij/>

Dorpswerk Noord-Holland (2024, mei). *Enquête | welke voorzieningen mogen niet ontbreken in jouw dorp? Periode: 27 april t/m 7 mei 2024*. Geraadpleegd via: https://www.dorpswerknh.nl/uploads/bestanden/202405_Dorpswerk_Resultaten%20enquete%20Dorpsvoorzieningen.pdf

DUO (Dienst Uitvoering Onderwijs) (2024). Schoolvestigingen basisonderwijs – adressen van hoofd- en nevenvestigingen van scholen in het basisonderwijs. Geraadpleegd via https://duo.nl/open_onderwijsdata/primair-onderwijs/scholen-en-adressen/schoolvestigingen-basisonderwijs.jsp

Duren, M. van & Luijten, J. (2024, mei). *Gemeenschapshuizen in Noordoost-Brabant – Onderzoek naar de ondersteuningsbehoefte*. Tilburg: Het PON & Telos. Geraadpleegd via [Onderzoek ondersteuningsbehoefte gemeenschapshuizen Noordoost-Brabant.pdf](#)

Gadet, J. (2020, 24 maart). *Kleine ontmoetingen in de openbare ruimte*. ROMagazine. Geraadpleegd via: <https://romagazine.nl/artikel/23294/kleine-ontmoetingen-in-de-openbare-ruimte>

Gemeente 's-Hertogenbosch (2024). *Het Wijk-, buurt- en dorpsbudget [subsidieregeling]*. Geraadpleegd via <https://www.s-hertogenbosch.nl/product/wdbudget/>

Gruijthuijzen, M. van, Linden, J. van der, Deckers, W., Heijmans, N., Miltenburg, M. van & Oudenhoven, M. (2023, september). *Samen maken we Brabant! – Bestuursakkoord 2023-2027*. 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant. Geraadpleegd via: https://www.brabant.nl/publish/pages/7959/bestuursakkoord_2023_2027.pdf

Haan, E. de (2019, maart). *Citizens' initiatives in depopulating rural areas*. Rijksuniversiteit Groningen: Ruimtelijke Wetenschappen. Geraadpleegd via <https://research.rug.nl/en/publications/citizens-initiatives-in-depopulating-rural-areas-understanding-su>

HEVO (2024, mei). *Duurzame meerwaarde multifunctionele accommodaties*. Geraadpleegd via <https://www.hevo.nl/actueel/nieuws/meerwaarde-mfa#:~:text=MFA's%20brengen%20verschillende%20maatschappelijke%20activiteiten,%2C%20sport%2C%20cultuur%20en%20zorg>

Hoeijmakers, R. (2020). *Toekomstbestendigheid sportverenigingen*. Utrecht: Mulier Instituut. Geraadpleegd via <https://www.mulierinstituut.nl/onderzoeksthemas/aanbieders/toekomstbestendigheid-sportverenigingen/>

Hoekman, R., Bulsink, A. & Kalmthout, J. van (2015, juni). *Sportverenigingen in krimpkeren – het belang van sportverenigingen voor de leefbaarheid in krimpkeren*. Utrecht: Mulier Instituut. Geraadpleegd via <https://www.kennisbanksportenbewegen.nl/?file=4948&m=1442834963&action=file.download>

Kearns, R.A., Lewis, N., McCreanor, T. & Witten, K. (2009). 'The status quo is not an option': Community impacts of school closure in South Taranaki, New Zealand. *Journal of Rural Studies*, 25

Kompil, M., Jacobs-Crisioni, C., Dijkstra, L. & Lavalle, C. (2019). *Mapping accessibility to generic services in Europe: A market-potential based approach*. *Sustainable Cities and Society*, 47. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2018.11.047>

Kuipers R.P. (2015). *Gevolgen van sluiting van de laatste dorpschool voor de leefbaarheid: twee casestudy's op het Drentse platteland*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen (masterscriptie).

Luijten, J. & Broers, B. (2019, september). *Het belang van accommodaties voor sociale samenhang*. Tilburg: Het PON. Geraadpleegd via https://hetpon-telos.nl/content/uploads/2019/10/Het-PON_Essay-belang-van-accommodaties-voor-sociale-samenhang.pdf

Luijten, J., Tuinders, M. & Du Long, K. (2015, februari). *Licht op Jong! – Jongeren over het wonen in een kleine kern*. Tilburg: Het PON.

Luijten, J. & Duren, M. van (2022, mei). *Gemeenschapshuizenbeleid gemeente Bernheze – onderzoek naar de wenselijkheid van herijking van het beleid uit 2000*. Tilburg: Het PON & Telos. Geraadpleegd via <https://hetpon-telos.nl/content/uploads/2023/06/Rapportage-Gemeenschapshuizenbeleid-Bernheze-Het-PON-Telos-mei-2022.pdf>

Mandemakers, J. & Leidelmeijer, K. (2024, januari). *Vroegsignalering leefbaarheidsproblematiek – methodiek o.b.v. Leefbaarometer*. Atlas Reseach / Amsterdam: In.Fact.Research. Geraadpleegd via <https://leefbaarometer.nl/resources/Handreiking%20Vroegsignalering%20leefbaarheidsproblematiek%202024.pdf>

Mandemakers, J., Leidelmeijer, K. & Middeldorp, M. (2024, februari). *Leefbaarheid onder de loep – analyse en verdieping Leefbaarometer meting 2022*. Amsterdam: Atlas Reseach / Amsterdam: In.Fact.Research. Geraadpleegd via <https://open.overheid.nl/documenten/013bdf32-57d3-4a4a-8d45-17ca5d9c676a/file>

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (z.d.). *Leefbaarometer – online informatie over de leefbaarheid in alle buurten en wijken*. Geraadpleegd via: <https://www.leefbaarometer.nl/home.php>

Mulier Instituut (2024). Database SportAanbod (DSA). Geraadpleegd via

<https://www.mulierinstituut.nl/programmas-aanbod/database-sportaanbod-dsa/>

Nordeman R. & Martens, D. (2023). *Ontwikkeling van voorzieningenniveau*. LISA nieuws, 40.

Geraadpleegd via: <https://www.ioresearch.nl/actueel/voorzieningenniveau/>

NPO 2Documentaire (2024, augustus). *Dorp zonder school [documentaire]*. Geraadpleegd via

https://npo.nl/start/serie/2doc/seizoen-11_1/2doc-dorp-zonder-school

Omroep Brabant (2023). *De enige basisschool in het dorp gaat dicht: 'Slecht voor de*

leefbaarheid'. Geraadpleegd via: <https://www.omroepbrabant.nl/nieuws/4265227/de-enige-basisschool-in-het-dorp-gaat-dicht-slecht-voor-de-leefbaarheid>

Perucca, G., Piacenza, M. & Turati, G. (2019). *Spatial inequality in access to healthcare:*

evidence from an Italian Alpine region. Regional Studies, 53(4), 478-489. <https://doi-org.proxyub.rug.nl/10.1080/00343404.2018.1462481>

Planbureau Fryslân (2020, januari). *De Friese paradox – eerste verklaringen*. Geraadpleegd

via: <https://www.planbureaufryslan.nl/publicaties/de-friese-paradox-eerste-verklaringen/>

Provincie Overijssel (2024). *Leefbaar Platteland*. Geraadpleegd via

<https://www.overijssel.nl/onderwerpen/omgeving/leefbaar-platteland>

Provincie Utrecht (2024). *Leefbaarheid en kleine kernen (AVP)*. Geraadpleegd via

<https://www.provincie-utrecht.nl/loket/subsidies/leefbaarheid-en-kleine-kernen-avp#vragen>

Raad voor cultuur (2024, januari). *Toegang tot cultuur; Op weg naar een nieuw bestel in 2029*.

Geraadpleegd via

<https://www.raadvoorcultuur.nl/binaries/raadvoorcultuur/documenten/adviezen/2024/01/26/advies-toegang-tot-cultuur/Toegang+tot+Cultuur.pdf>

Regio Deal Noordoost-Brabant (2020). *Nu aan de slag voor goed leven, fijn wonen en anders*

werken! Geraadpleegd via

https://www.rnob.nl/storage/cms/files/regio_deal_publicaties/boekjeregidealnob.pdf

Regio Deal Noordoost-Brabant (2024, juni). *Leefbaarheid in de dorpen – bezieling en*

beleving. Geraadpleegd via

https://www.rnob.nl/storage/cms/files/regio_deal_nob_projectleiders/project_01_202406_03_magazine_bezieling_en_beleving.pdf

Rijksoverheid (2022, oktober). *Sluiten van scholen / Staatscourant van het Koninkrijk der Nederlanden*. Geraadpleegd via

<https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/leerlingendaling/sluiten-van-scholen> en

<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/stcrt-2022-28567.html>

RLI, ROB & RVS (2023, maart). *Elke regio telt! Een nieuw aanpak van verschillen tussen regio's*. Geraadpleegd via

https://www.elkeregiotelt.nl/binaries/elkeregiotelt/documenten/rapporten/2023/03/27/adviesrapport-rii-rob-rvs-elke-regio-telt/Advies_Elke+regio+telt_Rli_ROB_RVS.pdf

Sain, I. de, Becker, M., Rommel, E., Terwal, K.J., Gielen, A., Kocken, R., Olthof, J. & Leerink, G.J. (2023). *Coalitieakkoord 2023-2027 – Verbindend vooruit! BBB | WD | GroenLinks | PVDA*.

Haarlem: Provincie Noord-Holland. Geraadpleegd via https://www.noord-holland.nl/Bestuur/Coalitieakkoord/Documenten/Coalitieakkoord_2023_2027_Verbindend_vooruit.pdf

Smulders, M. & Westerlaken, J. (2008). *Niet met goede bedoelingen alleen... Tien valkuilen bij leefbaarheidsprojecten*. Tilburg: Het PON / 's-Hertogenbosch: Provincie Noord-Brabant. ISBN: 978-90-5049-426-7.

Social Enterprise NL & LSAbewoners (2024). *Ondernemen met je buurt – Monitor*

Bewonersbedrijven 2024: Blijvende impactmakers in buurten door heel Nederland. Social

Enterprise NL & LSAbewoners: Utrecht. Geraadpleegd via <https://www.lsabewoners.nl/wp-content/uploads/Monitor-Bewonersbedrijven-2024.pdf>

Tennekes, J., Amsterdam, H. van, Bijlsma, L., Duinen, L. van, Linden, H. van der & Vlak, A. (2017). *Maatschappelijk vastgoed in verandering – Ruimtelijke dynamiek van*

woonzorggebouwen en basisscholen en de gevolgen van vraagvolgende bekostiging

[achtergrondstudie]. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving. Geraadpleegd via

<https://www.pbl.nl/sites/default/files/downloads/pbl-2017-maatschappelijk-vastgoed-in-verandering-2224.pdf>

Thissen, F. (2021, december). *Voorzieningen op het platteland: de strijd tegen een machtig*

beeld. Geografie.nl. Geraadpleegd via <https://geografie.nl/artikel/voorzieningen-op-het-platteland-de-strijd-tegen-een-mchtig-beeld>

Ven, C. van de (2021, oktober). *Hoe Den Haag uit Nederland verdween*. Amsterdam: De

Groene Amsterdammer. Geraadpleegd via <https://www.groene.nl/artikel/hoe-den-haag-uit-nederland-verdween>

Vereniging Kleine Kernen Noord-Brabant (z.d.). *Historie*. Geraadpleegd via <https://www.vkknoordbrabant.nl/organisatie/historie>

OPGERICHT IN
1947

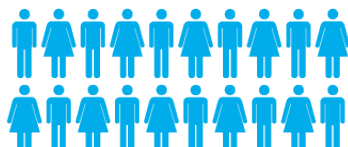
GEVESTIGD IN
TILBURG

KENNISONDERNEMING

STICHTING ZONDER WINSTOOGMERK

AANTAL MEDEWERKERS

35

INTENSIEVE SAMENWERKINGEN

MET UNIVERSEITEN EN ANDERE
KENNISINSTELLINGEN

EXPERTISE

- > PARTICIPATIE & GOVERNANCE
- > WOON- & LEEFOMGEVING
- > DUURZAAMHEIDSTRANSITIES
- > SOCIAAL DOMEIN & ARBEID
- > CULTUUR & ERFGOED
- > DUURZAAMHEIDSIMPACT
- > DATA EN METHODEN

ONZE OPDRACHTGEVERS

- > PROVINCIES
- > GEMEENTEN
- > ZORG- EN WELZIJNSINSTELLINGEN
- > FONDSSEN
- > BANKEN

Over Het PON & Telos

Maatschappelijke besluitvorming verbeteren

Wij zijn een sociale kennisonderneming in het hart van de samenleving. We beschouwen het als onze opdracht om maatschappelijke besluitvorming te verbeteren. Dat doen we door wetenschappelijke kennis met kennis van de praktijk te verbinden. We zijn van data, feiten en cijfers, maar geven die altijd een gezicht. Waarbij iedere stem telt. Voorkeuren en meningen halen we op, onderzoeken we, analyseren we en duiden we. Met prikkelende aanpakken en innovatieve methoden. Daarbij zijn we altijd gericht op duurzaamheid: de harmonieuze verbinding tussen sociale, ecologische en economische doelstellingen. Zo dragen we bij aan de kwaliteit van samenleven, nu en in de toekomst.

Met een multidisciplinair en creatief team van bijna 35 adviseurs en onderzoekers werken we vooral voor lokale en regionale overheden in Nederland (met een sterke kennispositie in Noord-Brabant), maar ook voor corporaties, banken, zorg- en welzijnsinstellingen, fondsen en maatschappelijke organisaties. We werken daarbij intensief samen met universiteiten en andere kennisinstellingen en zijn officieel partner van Tilburg University. Met onze kennis en inzichten adviseren we beleidsmakers en bestuurders. Zodat ze afgewogen keuzes kunnen maken. Zodat ze bestuurlijk kunnen vernieuwen. En zodat ze een positieve impuls kunnen geven aan de samenleving van morgen.

Stationsstraat 20c
5038 ED Tilburg
+31 (0)13 535 15 35
info@hetpon-telos.nl